

Tarih idraki oluşumunda **Ahmet DAVUTOĞLU**
metodolojinin rolü:

Medeniyetlerarası etkileşim açısından dünya tarihi ve Osmanlı

I. Osmanlı Araştırmalarında Metodolojik Meseleler

1. Özne-Nesne İlişkisi ve Tarih
2. Zaman İdraki ve Tarih Metodolojisi
3. Mukayeseli Yöntem Problemi

II. Osmanlı ve Dünya Tarihi

1. Batı-eksenli Tarih'in Süreklilik Problematığı ve Osmanlı
  - (i) İstisnai Bir Olgu Olarak Osmanlı: Toynbee
  - (ii) Bir Siyasal Aktarım Olarak Osmanlı: Gibbons
  - (iii) Batı-eksenli Tarihe Eklemlenme ve Osmanlı: Wallerstein
  - (iv) Batının Karşı-kutbu Olarak Osmanlı: Jacques Pirenne
2. Osmanlı Havzası Toplumları İçin Tarihi Süreklilik Problematığı: Ulusal Tarih Yazımı ve Osmanlı'dan Arınma ya da "Tarihsizleşme"

III. Osmanlı Tarihi'nin Yeniden Yorumlanması:

- Kanun-ı Kadimden Yedi İklimde Medeniyetlerarası Etkileşim
1. Osmanlı ve Zaman-Mekan İdraki
  2. Tarihi Derinlik ve Süreklilik: Medeniyetlerarası Etkileşim ve Kültürel Kuşatıcılık
  3. Coğrafi Derinlik: Osmanlı Düzeni ve Stratejik Kuşatıcılık

IV. Sonuç: Yeni Tarih İdraki ve Çok Boyutlu Osmanlı Tarihi

nel insanlık tarihi ve Osmanlı'nın bu tarih içindeki konumu açısından eleştirel bir incelemeye tâbi tutacağız. Batı-eksenli tarih yazımı ile ulusal tarih yazımının Osmanlı'nın anlaşılmasında yol açtığı tarihi süreklilik problematığı bu eleştirel yaklaşımın temel kriteri olacaktır. Son olarak Osmanlı Devleti'nin insanlık tarihi içindeki yeri; tarihî ve coğrafi süreklilik

Afro-avasya dünya anakıtasının merkezî hattında doğan ve bu anakıtanın geçiş ve bağlantı yollarının büyük bir bölümünü son derece uzun bir tarih dilimi içinde elinde tutan Osmanlı Devleti'nin insanlık tarihi içindeki yerini tesbit meselesi, herşeyden önce, tarih metodolojisinin temel problem alanları ile ilgilenmeyi ve bu problem alanlarının Osmanlı Devleti'nin anlaşılmasını güçleştiren yönlerini tartışmayı gerekli kılmaktadır.

Bu çerçevede yazımızda öncelikle özne-nesne problematığı, zaman idraki ve mukayeseli yöntem meselelerini Osmanlı'nın anlaşılmasını ilgilendiren yönleriyle ele alacağız. Daha sonra bu yöntem problemlerini de barındıran dört yaklaşım biçimini, Arnold Toynbee, Herbert Adams Gibbons, Immanuel Wallerstein ve Jacques Pirenne örneklerini esas alarak, genel

lik, zaman ve mekan idraki, medeniyetlerarası etkileşim ve kültürel/stratejik kapsayıcılık çerçevesinde ortaya konmaya çalışılacaktır.

I. Osmanlı Araştırmalarında Metodolojik Meseleler

Medeniyetler tarihi içinde bir olgunun başlıbaşına özgün bir gelenek oluşturabilmesi için iki temel şart vardır: süreklilik ve tutarlılık. Süreklilik şartı tarihî olgunun oluşum öncesindeki kaynakları ile oluşum süreci ve olgunlaşma dönemindeki yapıları arasında varolan kesintisiz bir devamlılığı; tutarlılık şartı ise bu olgunun aynı dönemde yaşayan diğer olgulardan farklı bir iç doku ile kendi içinde tutarlı bir bütünlüğü gerekli kılar. Bir medeniyet olgusunun özgünlüğü meselesi bu tarihî olguya yaklaşan modern öznenin bakış açısını, sürekliliği meselesi bu tarihî olgu ile ilgili zaman idrakinden kaynaklanan algılama problemlerini, tutarlılığı meselesi ise mukayeseli yöntemin uygulama ilkelerini tartışmayı kaçınılmaz bir şekilde gündeme getirir.

1. Özne-Nesne İlişkisi ve Tarih

Genel bir insanlık tarihinin yazımı meselesi ister istemez özne-nesne ilişkisinin yol açabileceği epistemolojik ve metodolojik problematikleri¹ beraberinde getirmektedir. İnsanlık tarihini yazma çabasına giren her tarihçi kendisinin de içinde bulunduğu bir üst kümeyi bütün olarak anlayabilme, tanımlayabilme ve yorumlayabilme iddiasını taşımaktadır. Böylesi bir çabada üç boyutlu bir ilişkiden bahsetmek gerekmektedir: Tarihçi, tarihçinin zihin dünyasının oluşmasını şekillendiren kültürel havza ve medeniyet aidiyeti ve bu havza ile son derece farklı biçimlerde ilişki içinde bulunagelmış, birbirinden farklı tarih tecrübelerine dayanan kültür havzalarından oluşan genel insanlık birikimi.

Tarihçi, içinde yetiştiği ve zihin dünyasının ana parametrelerinin olduğu kültür havzası ile olan ilişki açısından, yetişme süreci içinde edilgen, yorumlama sürecinde ise etken bir konumdadır. Bir batılı tarihçinin batı medeniyet tarihini, bir müslüman tarihçinin İslam medeniyeti tarihini, bir Hintlinin Hint medeniyeti tarihini anlama ve genel insanlık tarihi içinde yorumlama çabası ister istemez J. Huxley'in tanımlamasıyla "kendi test tübü içinde yaşayan sosyal bilimci"² paradoksunu beraberinde getirmektedir. J. H. Plumb tarihî objectivitenin mümkün olmamasına rağmen bir bilim adamı gibi davranmak zorunda olmasının, modern tarihçinin en ciddi ikilemi olduğunu vurgulamaktadır.³ Ait olduğu ve kendisinin zihin parametrelerini büyük ölçüde belirleyen kültür çevresinin etkisinde yetiştikten son-

1 Bu problematikleri tarih metodolojisi açısından ilk defa kapsamlı bir şekilde ele alan ve bir yöntem sapması olarak yol açabileceği sonuçları tartışan İbn Haldun'dur. Bknz. İbn Haldun, *Mukaddime*, ter. Süleyman Uludağ, İstanbul:Der-gah, 1982, c.1, s.200-267.

2 J. Huxley, *Man in the World*, Londra, 1947, s.112-131.

3 J. H. Plumb, "The Historian's Dilemma", J. H. Plumb (ed.) *Crisis in the Humanities*, Londra: Penguin, 1964, s.30.

ra bir tarihçi olarak tekrar aynı çevrenin tarihini yazmaya çalışmak, araştırma sürecindeki özne-nesne ilişkisini özdeşleşme açısından etkilemektedir.

Bu durum, özellikle tarihî akış içinde egemen konumda bulunan ve bu açıdan kendisini bir bütün olarak insanlık tarihinin öznesi olarak gören medeniyet havzaları ve bu havzaların tarihçileri için kaçınılmaz bir psikometodolojik mesele olarak görülmelidir. Bu tür bir özdeşleşme, araştırma sürecinin öznesi olan tarihçiyi, insanlık tarihinin öznesi olarak gördüğü kendi medeniyet havzasını eksen alacak bir tarih paradigmasını mutlak, objektif ve değişmez bir veri olarak benimsemeye sevkeder.

Egemen medeniyet havzasının tarihçisinin egosunu, bu havzanın kolektif egosu ile bütünleştiren bu psikolojik süreç, tarih içinde egemen olmuş diğer medeniyet havzalarını tarihin edilgen nesnelere olarak gören bir dışlama ile anlamaya ve yeniden yorumlamaya yönelir. Bu yönelişte batı insanı tarihin öznesi, batı tarihçisi de bu özneyi merkez alan tarihin yazıcısıdır. Bu bakış açısı bazı batılı tarihçileri öylesine etkisi altına almıştır ki, tarih idrakinin ancak batı medeniyetine ait olduğu, batı-dışı medeniyetlerin böylesi bir idrak geliştiremedikleri gibi aslında tarihsiz de oldukları iddia edilmiştir: "Vurgulanması gereken iki nokta vardır: (1) bizim tarih idrakimiz, biraz gevşek bir şekilde de olsa, batı medeniyeti diye isimlendirdiğimiz olgunun en ayırdedici niteliklerinden birisidir; (2) mümtaz bir istisna olmak üzere antik yahudiler dışındaki batı-dışı kültürler tarih bilinci malulüdürler. (...) tarihsiz (*historyless*) medeniyetlerden oluşan bir dünyada ilk defa yahudiler tarihi keşfetti."⁴

Kendisini batı medeniyetinin özne-tarihçisi olarak gören batılı bir tarihçinin, diğer medeniyet havzalarına yaklaşımında bu psikolojik arkaplan kaçınılmaz olarak devreye girer. Diğer medeniyetlerin tarihsiz veya en azından tarih bilincinden yoksun görülmesi böylesi bir *ego-centric* (ben-merkezci) psikolojinin ürünüdür. Arnold Toynbee'nin batı-eksenli tarih anlayışı için kullandığı *egocentric illusion* (ben-merkezci yanılsama) ve bu yanılsamının anahtar kavramlarından birisi olarak dışlayıcı bir kategori şeklinde kullanılan *native* (yerli) kavramına yaptığı atıf bu özne özdeşleşmesinin yol açtığı dışlamayı açık bir tarzda ortaya koymaktadır: "Batı medeniyetinin maddî alanda eriştiği alemşümül başarıdan kaynaklanan yanılsamanın ötesinde- medeniyetin sadece bizim içinde olduğumuz tek bir akışı vardır ve diğerleri ya ona bağımlıdır ya da çöl kumları arasında kaybolmaya mahkumdurlar- varsayımını içeren *tarihin birliği* temelli yanlış kavramsallaştırma temelde üç kaynağa indirgenebilir: benmerkezci yanılsama, *değişmeyen Doğu* yanılsaması ve düz bir çizgi üzerinde seyreden ilerleme yanılsaması."⁵

Toynbee'nin Londra Üniversitesindeki halefi olan ve tarih bilimini "in-

4 Page Smith, *The Historian and History*, (New York: Alfred A. Knopf, 1964), s. 4-5.

5 Arnold. J.Toynbee, *A Study of History*, abrd. vols. D. C. Somervell, Oxford University Press, N.Y., 1981, c.1, s. 55.

sanlığın bütün çağlardaki ve bütün ülkelerdeki tecrübesini inceleyen bir alan" olarak takdim etmesi dolayısıyla tarih biliminin Avrupa-dışı alanlara açılmasının öncülerinden kabul edilen Geoffrey Barraclough "Yunanlıları, Mısırlıları, Çinlileri ve Hintlileri bizim başardıklarımızı başaramadıkları için suçlamak hem gayriadil hem de hiç bir faydası olmayan bir tavidir" derken⁶ aslında bugünkü başarının oluşturduğu psikolojinin ürünü olan özne-tarihçinin açmazını ortaya koymaktadır. Yine de başarı gibi bir kriterin ortaya konması dahi, özne psikolojisinin tipik bir yansıması olarak görülebilir.

Bugünün başarısı esas alındığında, geçmiş medeniyet havzalarının başarıları bugünkü başarıya eklenemedikleri ölçüde tarih yazımının konusu olabilirler. Mesela bir çok düşünce tarihi çalışmasında İslam medeniyetinin düşünce tarihine yapılan atıf Yunan kaynaklarının batıya intikalinde oynadığı rol ile sınırlıdır. Çin medeniyetine yapılan atıflar ise, bu medeniyetin bir bütün olarak insanlık tarihi içindeki yerinden ve bugünkü dünya nüfusunun en az dörtte birini ilgilendiren bir medeniyet birikiminden çok barut ve kağıt gibi bazı buluşların bugünkü başarının oluşmasında yaptığı katkı ölçüsünde yer almaktadır.

Özne-nesne ilişkisinin yol açtığı bu dışlama, özellikle egemen medeniyet ile cephe ilişkisini sürdürülmüş medeniyetler, kültür havzaları ve toplumlar için sadece bir dışlama olarak kalmayıp, önkabullere dayalı bir karşı-ego ve "öteki" kimliğine bürünebilmektedir. Bu çerçevede, bir batılı tarihinin Çin medeniyetine bakışı ile, İslam medeniyeti ya da Osmanlı'ya bakışı arasında ciddi farklar olabileceğini kabul etmek gerekir. Andre Gunder Frank'ın tabiriyle Osmanlı'nın batılı tarihçilerce "çamura saplanıp kalmış, ilerleyemeyen bir askeri bürokrasi" olarak görülmesi⁷ Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin tarihi arkaplanı ile özel bir anlam kazanmaktadır. Askerî bir mücadele ile sürdürülen cephe ilişkisi, tanımlamaların da bu çerçeveye indirgenmesi sonucunu doğurmaktadır.

Egemen medeniyet havzasının tarihçisi için sözkonusu olan bu problemler temelde bir anlama meselesinde odaklanmakta, dolayısıyla da özünde bir tarih bilinci problemi doğurmamaktadır. Aksine, belki de anlama meselesinin metodolojik bir engel haline dönüşmesi tek-eksenli ve kökleşmiş bir tarih bilincinin doğal sonucu olarak gündeme gelmektedir. Kendi medeniyet aidiyetini eksen alan güçlü bir tarih bilinci diğer havzaların, özellikle de "öteki" olarak görülen medeniyet havzasının, anlaşılmasının önünde bir psikolojik perde oluşturmaktadır.

Egemen medeniyet havzası dışındaki havzaların tarihçileri için ise, özne-nesne ilişkisi sadece bir anlama meselesi olarak değil, bir tarih bilinci bunalımı olarak da kendini göstermektedir. Daha eğitim sürecinin ilk safha-

6 Geoffrey Barraclough, *History in a Changing World*, Oxford: Basil Blackwell, 1957, s. 231.

7 Andre Gunder Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley: University of California Press, 1998, s.78.

larından itibaren kendi medeniyet birikimini tarihin edilgen nesnesi olarak gören ve dışlayan bir tarih paradigmasının tesirinde yetişen bir tarihçi, zamanla ya ciddi bir tarihsizleşme, dolayısıyla da tarih bilincini tümüyle kaybetmekte ve kendi tarihini tek-akışlı ve tek-eksenli tarih paradigmasının getirdiği çerçevelere uygun düşecek bir yorumlamaya tâbi tutmaya çalışmaktadır.

Birinci tavrı benimseyen tarihçi bir araştırmacı-özne olarak kendi medeniyet tarihine süreklilik ihtiva eden ve yaşanan gerçeklik içinde de hayatiyet ifade eden bir olgu olarak değil, tarih-dışı ve arkaik bir araştırma nesnesi olarak bakmaktadır. İlerleyen satırlarda da ele alacağımız gibi ilerlemeci tarih felsefesi bu yaklaşımın zaman boyutunu oluşturmaktadır. Mesela Comtevari bir kategorik ilerleme doktrini çerçevesinde insanlık tarihinin "teolojik-metafizik-bilimsel" safhalardan geçen tek-yönlü bir akışa sahip olduğu varsayımından hareket eden bir tarihçi için, yoğun bir din ve metafizik referansı barındıran Osmanlı toplumu, bugüne birşey söyleme iddası taşımayan, ancak ve ancak dönemsel geçerliliği itibarıyla arkeolojik bir olguyumuşçasına incelenebilecek tarihi bir entite haline dönüşmektedir. Bu yaklaşımın daha da kötüsü ise, bu tarihî entitenin bugünkü siyasî, ekonomik ve sosyal düzenin karşı-tezi olarak algılanmasıdır ki, bu algılama tarihçiyi, tarihî nesneyi daha da dışlayarak okumaya ve baştan reddetmeye yöneltmektedir. Benzer bir bakış açısı batı-eksenli aydınlanma doktrinini Çin'e taşıyan kültür devriminin yetiştirdiği Maocu aydınların Konfüçyanizmi Çin medeniyetinin ruhu haline dönüştüren tarihî pratiğe bakışında da gözlenebilir.

Batı-dışı medeniyet havzalarının tarihçileri kimi zaman kendi medeniyet havzalarına bir nesne olarak batı tarihçilerinden daha dışlayıcı bir tavır ile yaklaşmaktadır. Bunda tarihin siyasî ve ideolojik içerikli modernleşme projelerine bir tür meşrulaştırıcı destek alanı olarak görülmesinin önemli bir payı vardır. Türk tarih tezi oluşturma çabalarında Selçuklu ve Osmanlı döneminin atlanarak yeni bir tarihin İslam-öncesi Türk ve Anadolu kültürlerine dayalı olarak kurulma çabası, Mısır'daki devrimden sonra Mısır'ın Afrikalı kimliğini Firavunların altın çağları ile bütünleştirerek öne çıkaran tarih tezlerinin geliştirilmesi, Irak'ta Mezopotamya tarihinin yine özellikle Osmanlı, genelde de İslam tarihi atlanarak Babil'e referansla tekrar kurulma çabası, modern Hindistan'ın oluşma sürecinde sömürge-öncesi Babur ve Hint sultanlıkları dönemi atlanarak ortak Ârî köken dolayısıyla Avrupa ile daha kolay uyum sağlayabilecek antik Hint değerleri etrafında bir tarih bilincinin geliştirilmeye çalışılması bu çerçevede zikredilebilecek örneklerin başında gelmektedir.

Bu dışlayıcı yorumlama çabasından en yoğun bir şekilde etkilenenlerin başında Osmanlı ile ilgili yapılan çalışmalar gelmiştir. İlerleyen bölümlerde de üzerinde duracağımız gibi, Osmanlı mirası üzerinde yeni ulus-devlet kurmaya çalışan her ulusalcı-siyasî hareket yeni bir tarih anlayışını tarih çalışmalarının merkezine oturtmuştur. Osmanlı Devleti'nin çok kül-

türlü yapısından koparak daha monolitik siyasî birlikler oluşturmaya çalışan her bir ulusal topluluğun müstakbel tarihçilerine daha eğitim sürecinin başında Osmanlı'yı mahkum eden ya da en azından dışlayan bir tarih anlayışının verilmesi, yeni entitenin siyasî bilinci için bir zaruret olarak görülmüştür. Osmanlı döneminde daha şehir niteliği bile kazanmamış olan Kuveyt benzeri ülkelerin ders kitaplarında Osmanlı'ya ayaklanan ulusal kahramanlardan bahsedilmesi buna ilginç bir misal teşkil etmektedir. Benzer örnekler Balkan ve Ortadoğu ülkelerinin tarih anlayışlarında belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Konjonktürel siyasî bilincin daha büyük ölçekli tarih bilincini esir alması doğu tarihçileri, özellikle de Osmanlı eksenindeki ulusal tarih yazıcıları, nezdinde batı tarihçilerinin aksine tam bir özne-nesne yabancılaşmasının yaşanmasına yol açmıştır. Bu yabancılaşma ve bu yabancılaşmadan kaynaklanan anlama problemiği tarihe yaklaşım tarzındaki duruş zaafinin bir sonucudur.

İkinci tavrı benimseyen, yani kendi tarihini tek-akışlı ve tek-eksenli tarih paradigmasının getirdiği çerçevelere uygun düşecek bir yorumlamaya tâbi tutmaya çalışan tarihçiler ise, kavramsal ve kronolojik kategorileri başka tarihî tecrübelerle dayalı olarak geliştirilmiş büyük ölçekli tarih teorilerini temel kriter ve çıkış noktası olarak benimsedikten sonra kendi tarihlerine bu sınırlar içinde yaklaşmaktadır. Batı Avrupa'daki tarihî pratiğin incelenmesi ile elde edilen kavramlar, ideal tipler, soyutlamalar, kategoriler, dönemleştirmeler ve teorilerden hareketle geliştirilen ve evrensellik iddiası taşıyan tarih tezlerinin mutlaklaştırılarak benimsenmesi, batı-dışı tarihçileri teori-olgu uyumu sağlama açmazı ile karşı karşıya bırakmaktadır.

Evrensel nitelikli tarih tezlerinin etki alanının dışında kaldığında bilim-sellikten uzaklaşma baskısı ile karşılaşan, bu tezlerin kavramlarını, kategorilerini ve dönemleştirmelerini öne çıkardığında da tarihî olgunun uyumsuzluğu ile karşılaşan tarihçiler kimi zaman özgün arayışlara kimi zaman da ciddi zorlamalara yönelmektedir. Marksist tarih şemalarının Osmanlı tarihini bir bütün olarak anlamlandırma, Webergil yaklaşımların kurumsal çerçeveleri yorumlama çabalarında gözlenen metodolojik problemler başka bir özne-tarihin verilerini temel kriter olarak alan Osmanlı tarihçisinin kendi tarih birikimine yaklaşımındaki özne-nesne ikilemini ve bu ikileme bağlı yabancılaşma açmazını ortaya koymaktadır.

Tarihî olayları kronolojik veriler olarak ortaya koymak ve bu olayları dökümanter belgeler ile desteklemek, araştırılan nesnenin anlamını ortaya koymaya çalışan bir özne-tarihçi olmayı gerektirmez. Modern araçlar kullanabilen bir vakanüvis ya da sistematik bir arşivci olmak böylesi bir çaba için yeterli olabilir. Araştırılan tarihî olgularla ilgili verileri başka medeniyet havzalarının tarihî tecrübelerine dayalı teorik çerçevelere ve geniş ölçekli tarih tezlerine uyarlamaya çalışmak da bir tür aktarım ve türev uygulama alanı olarak ikincil bir özne statüsü ile gerçekleştirilebilir.

Gerek araştırmanın, gerekse tarihî akışın öznesi olmak herşeyden önce bir duruşu gerektirir. Bir çok dilde anlama fiilinin duruş ile ilgilendirilmesi (mesela İngilizce *under-stand*, Almanca *ver-stehen*, Arapça *vakafa*, vakıf olmak gibi) anlama ve kavrayışın istikrarlı bir duruşa sahip bir özne tarafından gerçekleştirilebileceğinin linguistik boyutunu göstermektedir. Başta Osmanlı tarihî tecrübesi olmak üzere batı-dışı medeniyet havzalarının insanlık tarihi içinde yeni bir yorumlamaya tâbi tutulması herşeyden önce bu özne-nesne çelişkinin giderilmesine bağlıdır.

2. Zaman İdraki ve Tarih Metodolojisi

Antik dönemin *poetika/historia* ve *theoria/historia* ayrımlarında tarih, şiirin ve felsefenin karşıtı olarak algılanmaktaydı. Aristoteles tekil olayları incelemeye yönelik tarihin aksine evrensel hakikatleri dile getirdiği için şiirin üstünlüğüne inanmaktaydı. Thucydides ise tarih ile şiir arasındaki ayırım çerçevesinde *İliada* yazarı Homer'i değerlendirirken, onun bir şair olarak önceliğinin, daha az romantik olmakla birlikte daha kalıcı eserler ortaya koymaya çalışan tarihçilerin aksine, yaşanan anın (bugünün) büyümesine kapılmak olduğunu vurgulamaktaydı.⁸ *Theoria-historia* ayrımı ise hakikat bilgisi yani *episteme* ile tarih bilgisi arasındaki farktan hareketle, tarihi belli ilkelere dayalı evrensel bir gerçeklik arayışının dışında görmüştü. Tarih şiirden ayrıştırılarak subjektiviteden, felsefeden ayrıştırılarak da evrensellik iddiasından uzaklaştırılıyordu.

Modern tarih anlayışı bu ayrımları iki farklı yönden ciddi kırılmaya uğratan bir sürecin sonunda şekillendi. Aydınlanma felsefesinin rasyonel özü *theoria/historia* ayrımını anlamsızlaştırırken, Aydınlanma felsefesinin hem karşıtı hem de ikizi olarak gelişen XIX. yüzyıl romantizminin ürettiği tarih felsefeleri ilk anda farkedilmeyen bir şiirselliği tarihte bir tür düzenlilik arayışının merkezine yerleştirdi. Rasyonel kurgular tarihte evrenselliği, dolayısıyla da *theoria*'yı tanımlamaya çalışırken, romantizmin tesirinde gelişen tarih felsefeleri bu evrenselliğin öznesini (genelde batı, özelde Germen), dolayısıyla da subjektiviteyi ve şiirselliği, merkez alan bir düşünce biçimini şekillendirdi.

İlerleme felsefesi ile bütünleşen bu yeni tarih anlayışı tek-özneli, tek-merkezli bir akışı sadece evrensel bir gerçeklik değil, aynı zamanda mutlak bir hakikat olarak da benimsemiştir. Böylece tarih, subjektif bir romantizmin oluşturduğu mitler ile kurgulandırılmış bir rasyonellik arasında gidip gelen yoğun bir gerilim dönemi yaşamıştır. Kant'ın tarihî bilgi ile aklî bilgi arasında yaptığı kategorik ayırma ve tarihte rasyonel bilginin temel olan *a priori*'den bahsetmenin mümkün olamayacağı görüşüne rağmen, zamanla hem romantik, hem de rasyonel algılamaların yönlendirdiği önemli bir varsayımlar alanı oluşturduğunu kabul etmek gerekir. Kültürbağımlı mekan ve zaman tasavvurlarının oluşturduğu bu varsayımlar dünyası tarihî olguların soyut bir anlamlılık alanı içinde yeniden inşa edilme-

8 Thucydides, *The Peloponnesian War* II/VI, 41.; *Great Books of the Western World*, Chicago: The University of Chicago, c.5, s.397.

sine zemin hazırlamıştır. Kant ve sonrasında tarih anlayışını yönlendiren tarihin amacı, ilerleme, insanlık ve özgürlük gibi kavramların muhtevaları ve birlikte oluşturdukları anlam dünyası belli bir teorik varsayımlar dünyasını şekillendirmiştir. Mesela gerek Herder'in *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, gerekse Kant'ın eserlerinde temel kavramlar olarak yer alan *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in Weltbürgerlicher Absicht* eserlerinde söz konusu olan insanlık tarihi ve evrensel tarih kavramları⁹, teorik kapsayıcılığın ötesinde gerçek ve olgusal nitelikte bir kapsayıcılığı benimseyebilmiş midir?

Hegel'in insanlık tarihinin akış seyri ile ilgili dönemlendirmesi rasyonel kurgu, özne-merkezli subjektivite ve ilerleme felsefesinin son derece özgün bir sentezini oluşturmaktadır. İnsanlık tarihinin doğuda çocukluğunu, Orta Asya'da delikanlılığını, Yunan'da gençliğini, Roma'da erkekliliğini, Germen ırklar nezdinde de Avrupa'da olgunluğunu yaşadığı iddiasına dayalı tez bu etkileşimin izlerini taşımaktadır.¹⁰ İnsanlığın ve tarihin gelişmesinin doğudan batıya doğru seyrettiğini ve Avrupa'da sona ereceğini vurgulayan bu yaklaşımdan hareketle insanlığın dörtte birini barındıran Çin tarihini, kadim medeniyetlerin merkezinde altı asır yaşayabilen Osmanlı tarihini, batı teknolojisini batılılardan daha etkin bir şekilde ticarî meta haline dönüştürebilen Japon tarihini anlamlı bir çerçeveye oturtabilmek mümkün müdür?

XIX. Yüzyıl felsefesinin ürünü olan tarih şemaları, modern dönemin Avrupa-eksenli güç temerküzünün sihrine kapılan bir romantizmi, ilerleme düşüncesi çerçevesinde, evrensel bir tarih paradigması haline dönüştürmüştür.¹¹ Böylece farklı insanlık tecrübelerinden oluşan farklı medeniyetlerin birarada olabileceği varsayımını barındıran *medeniyetler tarihi* kavramının yerini bütün medeniyetlerin bir akış içinde tek bir nehre akarak ileriye doğru seyrettiği varsayımına dayalı *medeniyet tarihi* kavramı almıştır. Medeniyet tarihi kavramı tek yönlü ve tek eksenli bir medeniyet akışını

9 Bu kavramlar ve ilgili teorik çerçeve için bkz. Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Immanuel Kant, *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik 2*, Frankfurt 1988, s.781-807. Immanuel Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in Weltbürgerlicher Absicht*, Berlin 1912, ayrıca bkz. *Idea for a Universal History from a Cosmopolitan Point of View*, ter. L. W. Beck, *Kant on History*, New York: 1963.

10 G. W. Friedrich Hegel, *The Philosophy of History*, (ed.) *Great Books of the Western World*, Chicago: Encyclopedia Britannica, 1990, c.43, s.213-216.

11 Bu tarih felsefesinin ilerleme düşüncesi ile olan doğrudan ilgisi için bkz. Robert Nisbet, *History of the Idea of Progress*, New York: Basic Books, 1980, s. 280-296.

12 Medeniyetler tarihi kavramından medeniyet tarihi kavramına geçiş ve kavramsal farklar için bkz. Fernand Braudel, *A History of Civilizations*, Londra: Penguin, 1993, s.5-7. Bilimsel gelişmelerin özellikle Comte ile birlikte medeniyet tarihinin anlaşılması üzerindeki tesirleri için bkz. G.P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, Londra: Longmans, 2nd ed. 1961, s.534-535.

varsaymaktadır. Bu yaklaşım XIX. yüzyıl ortalarında yaşanan bilimsel gelişmeler ışığında benimsenmiş ve özellikle Comte, Marks, Buckle gibi düşünürlerle tarih araştırmalarını yönlendiren teorik bir temel kazanmıştır.¹²

Yaşanan güç ilişkilerini hem yansıtan hem de meşrulaştıran bu tarih anlayışı Avrupa-dışı dünyayı şiirsel ve romantik bir tepkiyle yaşanan gerçekliğin öncesine ve kimi zaman da tarihin dışına itmiştir. Bu anlamda modern tarihçilik özne-nesne ilişkisi açısından Thucydides'in objektif ve kalıcı tarih anlayışı kadar Homer'in subjektif ve romantik yaklaşımını da bünyesinde barındırmıştır. Hegel'in tarih felsefesi ve bu felsefeye dayalı dönemlendirme çabaları, kimi zaman mit niteliğine de bürünen bir subjektiviteyi, genel bir insanlık tarihi iddiasının merkezine oturtmuştur.

İlerleme felsefesinin tabii sonucu olarak bugünün değer yargılarını esas alan mutlakçı kategoriler, tarihî olguların kendi dönemleri içinde anlamlı bir bütün olarak idrak edilebilmesini engellemektedir. Tarihin toplumlara göre göreceli yorumu ötesinde bir de zamanla ilgili olan yanılısma ve mitleşen yorum etkisi vardır. Arthur Marwick, haklı olarak, XIX. yüzyılda yazılan Ortaçağ tarihlerinin gerçek Ortaçağ tarihini mi, yoksa Ortaçağ ile ilgili XIX. yüzyıl varsayımlarını mı yansıttığını sorar.¹³

Bu durum sıradan bir anakronizmin ötesinde, zihniyet parametrelerinin tarihin algılanış biçimi üzerindeki tesirlerini vurgulaması bakımından özel bir önem taşımaktadır. Böylesi bir metodolojik açmaz, Osmanlı Devleti gibi tarih farklılaşması dışında kültür ve medeniyet farklılaşması da yansıtan tarihî olgular için daha da temel yanılısamalara yol açabilmektedir. Dolayısıyla, Thucydides'in şiir ile tarih arasında yaptığı ayırım esas alındığında modern tarihçiliğin bugünün büyüğü ile bezenmiş romantizmin etkisinden kurtulup kurtulamadığı hala geçerliliğini sürdüren temel bir sorudur.

Bugünü esas alan mutlakçı tavrı destekleyen diğer önemli bir olgu da bugünün siyasi yapısının gerektirdiği meşruiyet temelini geriye dönük tarih okumalarına duyduğu ihtiyaçtır. Her toplumun kendi ihtiyaçlarına ve o toplumu idare edenlerin meşruiyet arayışlarına cevap teşkil eden bir tür tarih geliştirmesinin tarih ile mitlerin karışmasına yol açması kaçınılmazdır.¹⁴

Ulusal tarih yazımının Osmanlı-karşıtlığına dayalı modern şiirselliği de, Osmanlı Devleti'nin başarılarını efsaneleştiren nostaljik şiirsellik de Osmanlı tecrübesinin bugüne de konuşan bir gerçeklik olarak algılanmasına engel olmuştur. Aydınlanma felsefesinin pozitivist ve ilerlemeci kalıplarını, antik dönemin mitlerine benzeyen sabit zihniyet parametreleri olarak, tarih tasavvurunun merkezine yerleştiren yaklaşım Osmanlı tarihini karşı-

13 Arthur Marwick, *The Nature of History*, Londra:Macmillan, 1989, s.20

14 Bu sürecin tahlili için bknz. Marc Ferro, *The Use and Abuse of History, or How the Past is Thought*, Londra:Routledge and Kegan Paul, 1984.

mitolojik kalıplar içinde dikotomik bir tarzda ele almıştır.¹⁵ Bu yaklaşıma tepki olarak gelişen gelenekçi tavır da, tarihî gerçekliğe nüfuz etmektense yine mitolojik unsurlar ihtiva eden bir savunma retorığı geliştirmiştir.

Tarihi şiirsellikten ve mitolojiden ayıran temel unsur belli zaman idrakine dayanma zaruretidir. Zaman idrakini sorgulamadan ve temel bir zihniyet parametresi olarak yeniden inşa etmeden özgür bir tarih idraki oluşturabilmek mümkün değildir. Mesela Osmanlı tecrübesinin hiç bir tefrik ön-görmeksizin "geriyi ve geri kalmışlığı" temsil ettiğini varsayan bir yaklaşım, zaman boyutu ihtiva etmemesi itibarıyla, tarihî olmaktan çok ilerlemeci söylemin örttüğü mitolojik bir tavrı yansıtmaktadır. Yerel bir güç olma niteliğinden eklektik bir küresel güç haline dönüşmenin dinamiklerini taşıyan XV. yüzyıl Osmanlı'sını, üç kıtaya yayılan son derece karmaşık bir insan ve sosyal yapı mozayigini bir düzen içinde tutma becerisini gösterme yanında çağın en güçlü siyasî, ekonomik ve askerî gücü olma niteliği taşıyan XVI. yüzyıl Osmanlı'sını, bir taraftan iç yapısındaki sıkıntıları aşmaya çalışırken diğer taraftan bürokratik ve estetik alanda son derece sofistike açılımlar yapan XVII. ve XVIII. yüzyıl Osmanlı'sını ve sömürgecilik karşısında hem ayakta durmaya hem de yeni yapıları ayak uydurmaya çalışan XIX. yüzyıl Osmanlı'sını hiç bir tefrik yapmaksızın bugünün karşısına oturtmak bir tarih idrakinden çok, siyasî boyut ihtiva eden mitolojik bir basitleştirmenin ürünüdür. Bu tavrın karşıtı olarak gelişen ve bugünü değil de dünü mitolojik bir düzleme iterek anlamaya çalışan gelenekçi tepkinin Osmanlı'yı küçük bir beylik olduğu dönemde de, batı karşısında yarı-sömürge ekonomisine dönüştüğü çözümlü dönemlerinde de bir dünya gücü olarak görme temayülü de bu tür bir zaafın ürünüdür.

Bu yanlış algılama biçimlerine yol açan metodik sapmalar temelde mutlakçı (absolutist) ve şimdici yaklaşım biçimlerinden kaynaklanmaktadır. Kendi dönemlerinin değer yargıları ile tarihî olguları yargılamaya çalışan mutlakçı yaklaşımlar ile tarihî olguları şimdiki duruma nisbet edilebildiği ölçüde değerli gören şimdici (presentist) yaklaşımlar özellikle siyasî, ekonomik ve sosyal sistemlerin mekanik yapılanmalarının arka planlarını göre-

15 "İlerlemeci" tarih anlayışının Osmanlı tarih yazıcılığı üzerindeki etkisini sorgulayan özgün bir çalışma için bkz. Baki Tezcan, "II. Osman Örneğinde 'İlerlemeci' Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı/Düşünce*, c.7, 658-669. H. Butterfield *The Whig Interpretation of History* başlıklı eserinde bugünkü kavram ve algılamalarla tarihi geriye dönük okumanın yol açtığı yöntem sapmasına çarpıcı bir örnek olarak Avrupa tarihinde Protestanlar ve Luther'e bakışı vermektedir: "Bunun sonucu olarak birçoğumuz için onaltıncı yüzyıl Protestanları ve 1800lerin Whigleri bize olduklarından daha modern görünürler ve bu algılamayı düzeltmeye çalışsak bile bizim dünyamız ile onların dünyası arasındaki farkları zihnimize yerleştirmekte güçlük çekeriz. Daha da kötüsü bazıları Luther'in Roma'nın dinî fanatizmine karşı liberal bir teoloji kurmak için savaştığına inanır; halbuki Tanrı da şahittir ki, Luther'i isyana teşvik eden unsurlar arasında Rönesans papalarının dinî fanatizmi dışında herşey vardı." H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, London: G.Bell and Sons, 1959, s.34-35.

bilme yeteneğini yok etmektedirler.

Mesela Osmanlı siyasî sisteminin meşruiyeti bugünkü formel mekanizmalara bağlı meşruiyet anlayışları ile test edilemezler. Her siyasî düzenin dönemsel meşruiyeti o dönemin şartları ve özellikle de o dönemde geçerli bilgi-değer temeli ile ölçülebilir. Bugünkü formel ve kurumsal meşruiyet anlayışlarını geçmişe yönelik olarak uygulamak suretiyle Osmanlı meşruiyet zemini konusunda yargılarda bulunmak da, başka toplumların siyasî meşruiyet zeminlerindeki kurumsal özellikleri Osmanlı'da arama çabaları da, Osmanlı siyasî sisteminin işleyişini anlamlandırmak bakımından yeterli bir altyapı oluşturamazlar. XV ve XVI. yüzyılda iç kargaşalarla sarsılan Avrupa'da düzen arayışı içindeki bir çok düşünürün gelişmiş bir siyasî yapı olarak Osmanlı modeline yaptıkları atflar tarih metodolojisindeki mutlakçı ve şimdici yaklaşımların yol açtığı yüzeysel mukayeselerin açmazını göstermesi bakımından çok çarpıcıdır.

Gerçeğe ulaşmayı hedef edinen tarih araştırmaları doğru suallerle işe başlamak zorundadır. "Osmanlı Devleti idarecileri XVII. yüzyılda neden batıya yönelmediler? "ya da" Osmanlı Devleti niçin kapitalist sisteme daha önceki bir dönemde entegre olamadı?" gibi bugünden geçmişe yargılayan mutlakçı sorularda ciddi bir yöntem problemi vardır ve bu tür suallerle başlayan tarih araştırmalarının tarihî olguyu anlamlı bir bütün içinde ortaya koyabilmeleri çok güçtür.

Bu konularda düşünülen metodik yanılsamaların çoğu, zaman boyutu ile ilgili algılama yanlışlıklarından kaynaklanmaktadır. Tarih metodolojisinde anakronizm diye adlandırılan zaman boyutu ile ilgili algılama yanlışlıkları kimi zaman *prochronism* -yani tarihe olgunun olduğundan çok önce gerçekleşmiş gibi olarak algılanması -ya da *metachronism* - yani tarihî olgunun olduğundan sonra gerçekleşmiş gibi algılanmış olması- şeklinde kendisini gösterir. Zaman algılaması ile ilgili bu tür zihni ve metodik problemler Osmanlı Devleti gibi altı yüzyıllık bir siyasî yapı için çok daha yaygın bir şekilde söz konusu olmaktadır.

Barracough'un Avrupa eksenli olarak da vurguladığı gibi¹⁶ her çağ, tarihi, kendi varsayımlarını esas alarak yeniden yorumlamanın ötesinde, tekrar inşa etmektedir. İnsanlık tarihini tümüyle kuşattığı iddia edilen büyük ölçekli tarih teorilerinin zihinsel altyapı olarak bilimlerin evrenselliği iddialarının, siyasî altyapı olarak da endüstri devriminden hız alan sömürgeci yayılmanın tartışılmaz gerçeklikler olarak görüldüğü XIX. yüzyılda ortaya çıkmış olmaları, Avrupa-dışı toplumların tarihsel gerçekliğinin an-

16 "Her çağ kendi tarih görüşünü geliştirme zorunluluğu ile karşı karşıyadır; bugün de Avrupa mazisi ile ilgili olarak eski Avrupa'nın yeni küresel politika ve medeniyet perspektiflerine uyum gösterecek yeni bir görüş geliştirmek zorundayız. "Geoffrey Barraclough, *History in a Changing World*, Oxford: Basil Blackwell, 1957, s.12) Barraclough'un bu görüşleri Avrupa'nın göreceli olarak önemini kaybettiği ve sömürge devrimleri ile batı-dışı havzalarda ciddi bir siyasî uyanışın yaşandığı günlerde dile getirmiş olması dikkat çekicidir.

laşılmasına ciddi bir engel teşkil etmiştir. İlerlemeci tarih anlayışı geriyi temsil ettiği düşünülen Avrupa-dışı kültürleri, sanayi-öncesi üretim biçimlerini, koloni-öncesi siyasi yapıları, aydınlanma-öncesi zihniyet parametrelerini bugüne konuşamayan arkaik entiteler haline dönüştürmüştür. Bundan da en fazla etkilenen tarihî birikimlerin başında Osmanlı birikimi gelmektedir.

XIX. yüzyılın bu tek-eksenli tarih anlayışının aksine özellikle XX. yüzyılın son çeyreğinde yükselen ve en ciddi eleştirel karşı alternatifini Edward Said'in *Orientalism* eseri¹⁷ ile bulan batı-dışı toplumları yeniden anlama çabası ve çabayı daha da anlamlı kılan batı-dışı medeniyet havzalarındaki canlanma, gelecekteki küresel insanlık kültürünün XIX. yüzyılın postullarının çok ötesinde unsurlar ihtiva edeceğinin işaretleri sayılmalıdır. Bu nedenledir ki, Osmanlı'nın otantik tecrübesi anlaşılabilir şekilde bugünkü tarihî pratiğe konuşacak şekilde yeniden yorumlanması sadece Osmanlı'nın tarihî mirasını devralan Türkiye ve tarihî hakimiyet sınırları içinde kalan diğer toplumlar için değil, evrensel insanlık birikimi için de büyük bir önem taşımaktadır.

3. Mukayeseli Yöntem Problemi

Osmanlı tarihî ile ilgili çalışmalarda temel mesele, Osmanlı tarihini genel tarih içinde anlamlı bir şekilde yorumlayabilecek tutarlı bir tarih anlayışı ve metodolojisinin geliştirilememiş olmasıdır. Genel tarihe bakış biçimindeki yaklaşım yanlışlıkları, büyük ölçüde, mukayeseli bir yöntemin kuşatıcı bir şekilde tarihe uyarlanamamasından kaynaklanmaktadır. Herhangi bir toplumun ya da devletin genel tarih içindeki yerini anlamlandırmak dikey (değişik zaman dilimleri arasındaki mukayese) ve yatay (eş-zamanlı toplumlar ve medeniyetler arasındaki mukayese) mukayeselerin tutarlı bir çerçevede yapılmasına bağlıdır.

Değişik zaman dilimleri arasındaki mukayeseler bir toplumdaki değişim sürecini anlamlandırmak açısından, eş-zamanlı toplumlar ve medeniyetler arası mukayeseler bu medeniyetlerin genel insanlık tarihine yaptıkları katkıları ortaya koyabilmek açısından büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla bir geleneğin varlığını ve geçerliliğini ölçmek de, Osmanlı Devleti gibi altı asra yayılan bir büyük birikimin tarihî tahlilini yapabilmek de en azından dörtlü bir matris içinde mukayese yapabilmeyi gerektirmektedir. Burada düşünülen temel hata yatay ve dikey mukayeselerin gelişigüzel kullanımı ile bir toplumda yaşanan belli bir vetireyi evrensel kılıp, diğer toplumdaki bir tarihî olgu ile irtibatlandırma yanlışlığıdır.

Oswald Spengler'in de haklı olarak vurguladığı gibi, tarih düşüncesi için bir lütuf ve inayet gibi görülen kıyas yöntemi, yanlış uygulandığında büyük bir engel ve bir tür gazab halini almaktadır.¹⁸ Batı tarihi ile ilgili kıyaslardan misaller vererek bu yöntemin bugüne kadar sağlıklı uygulan-

17 Edward W. Said, *Orientalism*, New York: Pantheon Books, 1978.

18 Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, Münih: Verlag C.H.Beck, 1959, s. 2-3

mak bir yana yeterince anlaşlamadığını bile iddia eden Spengler'in bu görüşü Osmanlı tarihi için daha da geniş kapsamlı olarak geçerlidir.

Osmanlı Devleti'nin altı asra yayılan tarihî birikimi çok yönlü bir mukayese yaklaşımını gerektirmektedir. Bu mukayeselerde Osmanlı Devleti'nin hangi döneminin (dikey boyut) hangi farklı tarihî yapılarla (yatay boyut) mukayese edildiği açıkça ortaya konmaksızın yapılacak genellemeler ciddi bir yöntem ve tarih sapmasına yol açabilir. Osmanlı Devleti'nin tarihî mevcudiyetini XIII. yüzyıl sonlarından XX. yüzyıl başlarına kadar uzanan bir tarih dilimi olarak gördüğümüzde bu dilim içinde mesela batı Avrupa'da siyasî sistem olarak aristokrasiden mutlakçılığa ve ulus-devlete; ekonomik sistem olarak feodalizmden merkantalizme ve endüstri kapitalizmine, uluslararası düzen olarak feodal parçalanmadan Westphalia düzenine, Napolyon düzeninden Viyana Kongresinin güçler dengesine, XVI. yüzyılın ilk sömürgeçliğinden XIX. yüzyılın sömürgeci yapılanmasına ve XX. yüzyılın Wilson prensiplerine; dinî ve entellektüel seyir olarak skolastik düşünceden, reformasyona ve aydınlanmaya; savaş teknolojisi olarak meydan savaşlarından top tekniğine, ulusal ordu oluşumlarından Clausewitz'in modern stratejisine, açık deniz sömürge savaşlarından hava savaş teknolojisine kadar uzanan son derece farklı zihniyet ve yapılar gerektiren olgular yaşanmıştır. Kendi iç sistemi ile özgünlüğünü korumakla birlikte kendisini bütün bu değişime bir şekilde tepki göstermek, bu değişimlerin oluşturduğu konjunktüre göre gerekli düzenlemeleri yapmak zorunda hisseden Osmanlı da yeni niteliklerle tarihteki varlığını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nin değişik dönemlerini aynı vukufiyetle inceleyen Halil İnalçık'ın XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde yaşanan değişimlerden hareketle 600 yıllık ömründe tek bir Osmanlı Devleti'nden söz edilemez görüşü temelde bu olguya işaret etmektedir.¹⁹

Bu açıdan bakıldığında hangi Osmanlı'nın hangi Avrupa ile mukayese edilmekte olduğu açıklığa kavuşturulmalıdır. Avrupa'da siyasî aktörler ve yapılar değişirken Osmanlı'nın siyasî entite olarak varlığını sürdürmesi biri dinamik diğeri statik iki olgunun mukayesesi gibi algılanmamalıdır. Osmanlı'yı istisnâ bir tarihi olgu olarak bir tarih köşesine hapsetmek isteyen yaklaşımların benimsediğinin aksine, Osmanlı tarihi değişmeyen/statik doğunun etken/dinamik batı karşısındaki gerileyişinin tarihi değildir. Osmanlı'nın yükseliş ve hakimiyet dönemleri kadimin sürekliliğini bir siyasal düzen haline dönüştürme gayreti, batı karşısında gerileme dönemi olarak adlandırılan son asırları ise kadimin süreklilik arzeden unsurlarını koruyarak değişen dinamik konjunktüre intibak etme çabası olarak görülmelidir.

Ayrıca Osmanlı bu uzun tarih dilimi içinde sadece batı ile değil, Asya'nın daha statik görünümlü siyasal yapıları ile de değişik düzlemlerde mukayese edilmek zorundadır. Osmanlı Devleti tarihi Hindistan'da Delhi Sultanlarından Babur Devleti'ne oradan da İngiliz sömürge sistemine

19 Halil İnalçık, *Ottoman Empire: The Classical Age*, Londra:Weidenfeld and Nicholson, 1973, s.52.

uzanan farklı tarihî olgulara denk düşerken, İran'da Akkoyunlu, Safevî, Kaçar hanedanlıkları ve İngiliz-Rus yarı sömürge yapılanmasına, Çin'de Yuan, Ming ve Mançu Ç'ing hanedanlıklarından sömürgeci ve milliyetçi yapılara, Japonya'da Shogun döneminden izolasyona kadar uzanan farklı tarihî olgulara tekabül etmektedir. Bütün bu farklı yapıların farklı dönemlerdeki özellikleri, farklı Osmanlı dönemleriyle, tarih ve yöntem tutarlılığı içinde mukayese edilmek zorundadır.

Osmanlı Devleti'nin genel dünya tarihi içindeki konumu ile ilgili yorumlar, tarihin ana akışındaki yerini tesbit etmenin ötesinde, farklı zaman dilimlerindeki farklı Osmanlı uygulamalarının diğer medeniyet havzaları ile tutarlı bir mukayese ile anlaşılmasını gerektirmektedir. Dikey ve yatay yöndeki tek-eksenli mukayeseler doğru sonuçlar ihtiva etse de, tablonun bütünü ile ilgili bir çerçeve oluşmaksızın yapılan bu mukayeseler tek-yönlü ve tek-dönemli nitelikleri ile sınırlı kalırlar. Mesela Toynbee'nin dikey bir mukayese örneği olarak Osmanlı Devleti'ni etkilediği miras açısından Roma, Abbasi ve Moğol imparatorlukları ile mukayese etmesi de²⁰, McNeill'in ateşli silahların etkisini temel alarak Hint, Çin ve Latin-İspanyol imparatorluk yapıları ile mukayese etmesi de²¹, mukayese kriterleri ve perspektifi açısından önemli ve doğru unsurlar ihtiva edebilir. Ancak, bu perspektifin mukayeselerin karşılıklı geçerliliği açısından test edilmesi ve daha kapsamlı bir bütün içinde değerlendirilmeye tâbi tutulması Osmanlı'nın dünya tarihi içindeki konumunun değişik vechelerini ortaya koyabilmek açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Mukayeseli çalışmaların diğer önemli bir şartı da, mukayese edilen tarih ve kurumlar arasındaki korelasyonların ortaya konabilmesi ve saltanatlar arası mukayese yerine toplumsal ve bireysel alan mukayesesinin yaygınlaştırılabilmesidir. Osmanlı dünya düzenini sultanların iniş ve çıkış tarihleri ile askerî başarı ya da yenilgilerin kronolojisine indirgemek bugünkü yaklaşım biçiminin en önemli zaaflarından birisidir. Tünel tarihçiliği olarak adlandırılan ve tarihî olgunun siyasî, ekonomik, kültürel, sosyal boyutlarını birbirinden kopuk alanlar olarak inceleyen parçacı tarih anlayışına dayalı metodik sapma, Osmanlı birikiminin bir büyük sistem bütünü olarak anlaşılmasını engellemektedir.

Parçacı tarih anlayışı tünel tarihçiliği diye adlandırılan ve tarihî gerçekliğin anlaşılmasını güçleştiren bir tür yöntem sapmasına yol açar. Değişik şekillerde tezahür eden tünel tarihçiliği historiografinin en kritik yöntem problemlerinden birini oluşturur. Siyasî tarih, ekonomik tarih, düşünce tarihî, askerî tarih, diplomatik tarih, hukuk tarihi, sanat tarihi, sosyal tarih gibi tarihî gerçekliğin ve bu gerçeklik içinde oluşan geleneklerin parçacı bir şekilde ayrıştırılarak incelenmesine yol açan bu yaklaşım türü, olaylar

20 Arnold J. Toynbee, "The Ottoman Empire's Place in World History", Kemal Karpat (ed.), *The Ottoman State and Its Place in World History*, (Leiden: Brill, 1974), s.21.

21 William H. McNeill, "The Ottoman Empire in World History", Kemal Karpat (ed.) *The Ottoman State and Its Place in World History*, (Leiden: Brill, 1974), s. 45.

arasındaki korelasyonun ortaya konmasının da, geleneklerin bir bütün şeklinde anlaşılmasının da önündeki en önemli engellerden birini oluşturur. Bizde bunun en yaygın görülen türü Osmanlı tarihini bir saltanatlar ve saray tarihî şeklinde algılama biçimidir. Osmanlı Devleti'nin düşüş ve çıkışları bu çerçevede ele alındığı için tarihî gerçekliği anlamak güçleşmektedir. Yanlış tarihî tasnifler de bu açmazın yansımalarıdır. Her alanda tek tek ele alınan olgulardan hareketle yapılan genellemeler Osmanlı düzeninin kronolojik tahliline de damgasını vurmaktadır. Mesela Osmanlı Devleti'nin askerî yayılmasının seyrine göre oluşturulan yükselme, duraklama, gerileme gibi dönemsel tasnifler ekonomik, kültür ve sanat tarihi açısından gerçekten geçerli midirler?

Tarihi "geçmiş ile bugün arasındaki bitmeyen bir diyalog" şeklinde tanımlayan E. H. Carr'ın bu tanımını²² kullanarak diyebiliriz ki, bu metodolojik engeller Osmanlı tarihinin süreklilik unsurlarıyla günümüze konuşmasını da bu diyalogun alternatif bakış açıları şeklinde kendini ifade edebilmesini de önlemiştir.

II. Osmanlı ve Dünya Tarihi

Moses Finley *The Use and Abuse of History* başlıklı eserinde modern tarih biliminin kurucusu olan Ranke'nin tarihin temel sorusu olarak öne çıkardığı *wie es eigentlich gewesen* ([incelenen] şeyin gerçekte nasıl olduğu) sorusu ile ilgili olarak son derece önemli bir başka ön soruyu gündeme getirir: hangi şeyler gerçekte nasıl olmuş oldukları sorusu için incelemeye değecek unsurlar ihtiva etmektedir?²³

Gerçekten de bir şeyin nasıl olmuş olduğunun incelenmesi herşeyden önce hangi şeylerin inceleme nesnesi olarak ele alınacaklarının tesbitini gerektirir. Mazinin anlamlı ve anlaşılabilir bir çerçeveye oturtulması onun süreklilik, geçerlilik ve evrensel önem taşıyan cüzlerine odaklanmayı beraberinde getirir. Bu da kaçınılmaz bir şekilde seçiciliği, dolayısıyla da bu seçimi yapan öznenin zihniyet parametrelerini belirleyici kılar.

Mazinin belli cüzlerini öne çıkaran seçiciliğin metodolojik ve teorik sonuçları en çarpıcı şekliyle insanlık birikiminin tümünü kapsama iddiası taşıyan dünya tarihi yazımlarında söz konusu olmaktadır. Bir medeniyetin tekil tarihi paradigma-ıçi bir seçiciliği gerektirirken, insanlık tarihi yazımı paradigmalara-arası ve daha tümel bir seçiciliği öne çıkarmaktadır. Spengler'in de vurguladığı gibi tarih, mazinin düzenli bir takdimidir ve bu takdim arayışı herşeyin üzerine bina edildiği bir iç postula haline dönüşmektedir.²⁴

Bu düzenlilik arayışı ve bu arayıştan kaynaklanan seçicilik, makalemi-

22 E. H. Carr, *What is History*, New York, 1964, s.30

23 Moses I. Finley, *The Use and Abuse of History*, (Londra:The Hogart Press, 1986), s.13.

24 Spengler, a.g.e., s. 10.

zin başında zikrettiğimiz özne-nesne diyalektiğini kaçınılmaz bir şekilde devreye sokmaktadır. Spengler'in *für wen gibt es geschichte?* (tarih kimin içindir?)²⁵ sorusu öznenin tarih idraki üzerindeki etkisini ortaya koymasından son derece önemli bir sorudur. Kendi iç postulaları üzerine tarihî bir tahayyülât geliştiren özne, aslında, insanlık tarihini de kendini merkez alan bir iç postula üzerine düzenli bir akış takdimi ile inşa etmektedir.

Bu çerçevede bir dünya tarihi yazımında öncelikli soru, bu dünya tarihinin öznesi olan insanlık kavramının ne anlam ifade ettiği. Genel insanlık tarihi yazımları ile ilgili en temel sorunsal insanlık kavramının içine giren inceleme konularının sınırları ile ilgilidir. İnsanlık kavramı ile ilgili takınılan her göreceli tavır kuşatıcılığı ortadan kaldırmakta ve özneyi ve öznenin seçimini öne çıkaran bir subjektiviteyi tarihî idrakin merkezine yerleştirmektedir. İnsanlığı barbarlar dışında kalan Helen dünyası ile sınırlı gören Yunan düşüncesi ile insanlığı çok daha genel ifadelerle bütün insanları kuşatacak şekilde kullanan Herder, Kant ve Hegel gibi modern düşünürler arasında ben-merkezci yanılısma ve bu yanılısmanın ürettiği tarih şemaları açısından büyük farklar bulunmamaktadır.

Tarihî akışın "antik", "ortaçağ", ve "modern" gibi bölünmelerle ilerleyen bir düzen halinde idrak edilmesinin coğrafi olarak Batı Avrupa toprakları ile, tarihî olarak da Roma-Germen birikimi ile sınırlı batı tarihinin insanlık tarihi içindeki yerinin anlamlandırılmasını imkansız kıldığını ifade eden Spengler bu bakış açısını irdelerken Nietzsche örneğinde son derece haklı ve önemli sorular sormaktadır: "Nietzsche'nin tarih ufkunu düşününüz. Onun geliştirdiği düşünüş, değerlerin dönüşmesi, iktidar arzusu gibi kavramlar, Batı medeniyetinin özünde yer alır ve bu medeniyetin anlaşılmasında büyük önem taşır. Ancak, yarattığı eseri hangi temeller üzerine kurmaktadır? Hint medeniyetine sathî bir bakış dışında Romalılar, Yunanlılar, Rönesans ve çağdaş Avrupa. Kısaca antik çağ-ortaçağ-modern çağ. Kesin bir şekilde vurgularsak ne o ne de döneminin diğer düşünürleri bu tarih şemasının dışına çıkabilmişlerdir... Shopenhauer, Comte, Feuerbach, Hebbel ve Strindberg'in düşünce ufukları daha mı genişti? Bütün dünya için geçerli olma iddialarına rağmen, onların psikolojileri sadece batı Avrupa ile sınırlı bir önem taşıyor muydu?"²⁶

Andre Gunder Frank ve Barry K.Gills'in batı-eksensel tarih şemalarına ve diğer insanlık tecrübelerini bu eksene ekleme çabalarına yönelik eleştirileri Osmanlı'nın da içinde bulunduğu batı-dışı havzaların insanlık tarihi içindeki konumlarını anlayabilmek açısından önemli unsurlar ihtiva etmektedir: "Dünya tarihi *Batı*'nın günümüzdeki sınırlanmış ve sınırlayıcı kapsamının çok ötesinde insanlık tecrübe ve gelişmelerinin bütün farklılıklarını temsil etmesi ve yansıtması gerekir. Aslında, *idrak edilemez, es-*

25 Spengler, a.g.e., s.5

26 Spengler, a.g.e., s. 18.

rarlı doğu'ya referansın dışında bir *batı* da yoktur. Aslında onların tarihî varoluşları da batı tahayyülünün bir uydurmasıdır. Avrupamerkezlilik ve benzeri merkezci yaklaşımlar diğer *parçaların* dünya (sistemi) bütünlüğü ile nasıl bir ilişkiye sahip olduğunu görmeyi, hatta bunu sormayı bile engellemektedir. Bunun içindir ki, Avrupamerkezlilik dünya tarihinin analitik bir prangasıdır."²⁷

1. Batı-eksenli Tarih'in Süreklilik Problematiği ve Osmanlı

Osmanlı'nın dünya tarihi içindeki yerinin ve etkisinin anlaşılmasının önündeki en önemli metodolojik engel, evrenselleşen batı-eksenli tarih paradigmasının zihnimizde oluşturduğu tarihî akış şemasıdır. Her tür tarih çalışmasını eski Yunanla başlayıp, Roma ile devam eden, Hristiyan Ortaçağından geçerek modern döneme ulaşan çizgisel bir doğru anlayışına dayandıran batı-eksenli tarih anlayışı, Osmanlı Devleti'nin gerek kendine özgü yapısını gerekse batı medeniyeti ile olan ilişkisini anlayabilmeyi güçleştirmektedir.

Bu durum sadece Osmanlı için değil, batı-dışı bütün medeniyet havzaları için geçerlidir. Tarih tahayyülünü böylesi bir anlayışa oturtan batı-eksenli bir zihin için Osmanlı'nın tarih içindeki yerinin tesbiti mümkün değildir. İnsanlık tarihini batı medeniyeti tarihi ile özdeşleştiren bir çok tarihçi için Osmanlı Devleti bu medeniyet havzası ile olan ilişkisine bağlı ve bağımlı olarak incelenegelmiştir. Batı tarih paradigması, ki çoğu zaman doğru aydınlarının bilincini de esir almıştır, yaklaşık iki yüzyıldır Osmanlı'sız bir dünya tarihi üzerine oturmaya çalıştı. Marks'ın ekonomi eksenli diyalektik tarih anlayışı, Toynbee'nin medeniyet teorileri, Wallerstein'in dünya-ekonomi tezi, Modelski'nin hegemonik dünya liderliği tezi, McNeill'in batının yükselişini esas alan dünya tarihi yaklaşımı gibi büyük ölçekli tarih teorileri Avrasya'nın kalbinde ve bütün büyük medeniyetlerin kesişim havzasında duran Osmanlı'nın beşyüz yıllık hakimiyeti karşısında bir anlamlandırma aczi yaşamışlardır. Osmanlı, tabir caizse hakim batı medeniyetinin ben-merkezci tarih anlayışı ve yazıcılığı için bir tür oyunbozan ya da kurgubozan bir rol oynamıştır.

Bu anlamlandırma aczi nedeniyledir ki, Osmanlı Devleti'nin dünya tarihi içindeki konumu ve bu konumun kaynakları ve sonuçları belki de tarih araştırmalarının en çok ihmal edilen konuları arasında yer almıştır. Kemal Karpat'ın özlü deyişiyle "Osmanlı tarihi, tarih araştırmalarının üvey çocuğudur".²⁸ William McNeill'e göre ise Osmanlı araştırmalarına yönelik ilgisizliğin kökeninde basit bir sebep vardır: batı insanının zihninde

27 Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills, "The 5000-Year World System: An Interdisciplinary Introduction", A. G. Frank ve B.K. Gills (ed.) *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?*, Londra: Routledge, 1993, s.11.

28 Kemal Karpat, kendisinin derlediği *The Ottoman State and Its World History* başlıklı eserin girişinde bu ihmalin arkaplanı ile ilgili önemli tesbitlerde bulunmaktadır. bkz. *The Ottoman State and Its Place in World History*, (Leiden: E.J. Brill, 1974, s. 1-15.

asırlar boyu yer edinen ve şeytanla özdeşleştirilen korkunç Türk imajı. O'na göre bu imaj Osmanlı gerçekliğinin anlaşılmasını engellemiştir.²⁹ Oluşmuş zihnî imajların tarihî gerçekliğin anlaşılmasının önünde bir tür perde teşkil etmesi, özne-nesne ilişkisindeki sapmanın psikolojik temellerini de göstermektedir.

Bu ihmali aşan çalışmalarda ise Osmanlı Devleti dünya tarihinin bütüncül akışı içindeki yeri ve önemi dolayısıyla değil, tekil şartlara indirgenebilen özellikleri açısından ele alınmıştır. Bu ele alınış biçimlerini, temel varsayımları açısından, dört ana başlık altında toplayarak dört örnek teori çerçevesinde inceleyebiliriz: (i) Osmanlı Devleti batı medeniyetinin tecrübesine dayalı olarak geliştirilen tarih tezleri ile uyumsuzluk gösteren istisnâî bir olgudur; (ii) Osmanlı Devleti, Ortadoğu ve Akdeniz merkezli emperyal düzenlerin bir devamı, bu çerçevede de Roma'nın bir kopyasıdır; (iii) Osmanlı Devleti'nin dünya tarihi içindeki yeri çağdaş tarihin öznesi olan batı medeniyetinin tarihine eklenilebildiği ölçüde bir önem ifade eder; (iv) Osmanlı Devleti batı medeniyetinin karşı kutbunu ve öteki tanımlamasını belirleyen askeri-bürokratik bir yapılanmadır.

(i) İstisnâî Bir Olgu Olarak Osmanlı: Toynbee

Osmanlı Devleti'nin bir çok batılı tarihçi tarafından kendine has ve istisnâî bir olgu olarak görülmesi önemli ölçüde bu anlamlandırma aczi ile izah edilebilir. Batı-eksenli tarih akışının genel zaaflarına düşmemekle birlikte Osmanlı'yı durdurulan/hapsedilen (*arrested*) medeniyetler kategorisinde kendine has bir olgu olarak ele alan Toynbee'nin teorisi bu istisnâî olgu yaklaşımının çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir.

Bu kategorinin bizatihî tanımı ve diğer örnekleri Osmanlı'yı dünya tarihi içinde anlamlı bir yoruma tâbi tutmak açısından ciddi problemler taşımaktadır. Gelişmiş ve düşük yapmış (*abortive*)³⁰ medeniyetler dışında üçüncü kategori olarak ele alınan hapsedilen medeniyetler kategorisi gelişmiş medeniyetler gibi doğuş ve ilk gelişme (bebeklik) dönemlerini geçtikten sonra, gelişmenin belli bir safhasında dondurularak statik bir yapı haline dönüşmüş medeniyetleri kapsamaktadır. Yaşıyor olmakla birlikte olgunlaşma sürecine geçemeyen bu medeniyetler, gelişmiş medeniyetlerden gelişme evrelerinin tümünü tamamlamamaları; düşük medeniyetlerden de doğuştan sonra bebeklik sürecini tamamlamaları ve yaşıyor olmaları bakımından ayrılmaktadır.

Toynbee bu kategorideki medeniyetleri de fizikî ve insanî meydan okumalara tepki olarak gelişen iki alt kategoride ele almakta ve birinci kategoride Eskimo, Göçebe ve Polinez medeniyetlerini, ikinci kategoride de Is-

29 William H. McNeill, "The Ottoman Empire in World History", Kemal Karpat (ed.) *The Ottoman State and Its Place in World History*, s. 34.

30 Toynbee bu medeniyetler arasında doğduktan sonra dış meydan okumalara dayanma dinamiklerini gösteremeyen Uzak Batı Kelt medeniyetini ve Uzak Kuzey Viking medeniyetini zikretmektedir. Toynbee, *A Study of History*, c.1, s. 185-186.

parta ve Osmanlı medeniyetlerini zikretmektedir. Bu medeniyetler fizikî ve insanî meydan okumalara olağanüstü bir beceri (*tour de force*) ile tepki göstermekte ve bu tepkinin sonucunda oluşan çözümlere dayalı medeniyet tarzını dondurmaktadır.³¹ Bu çerçevede Osmanlı'nın muhatap olduğu meydan okuma, göçebe bir topluluğun coğrafi bir transferle, yani göçle, yeni bir tâbi çevreye ulaşması ve bu tâbi çevredeki insan unsurunu idare problemi ile karşı karşıya kalmasıdır. Toynbee'ye göre Osmanlı, bu meydan okumayı, kurucu göçebe toplumun fethedilen yerleşik toplumları, göçebe kültürün hayvanları kullanmasına benzer bir yöntemle, siyasî yapının emrinde etkin bir şekilde kullanma becerisinin ürünü olan devşirme sistemi ile aşmıştır.³²

Osmanlı'yı tek bir kuruma indirgenebilecek istisnâî bir olgu olarak takdim eden bu yaklaşım medeniyetler tarihi açısından ciddi yöntem problemleri ile karşı karşıyadır. Herşeyden önce Osmanlı'nın kendi becerisi ile kendini mahpus eden ve doğuş ve ilk gelişme sürecinden sonra gelişmesi duran ve gelişmiş medeniyetler kategorisine ulaşamayan bir medeniyet olarak takdim edilmesi, Toynbee'nin, kendisinin de, batılı tarihçilerde ciddi bir yöntem sapması olarak gördüğü statik doğu (ya da daha özel şekliyle statik Osmanlı) algılamasının³³ izlerini taşımaktadır. Statikleşen ve gelişmesi duran Osmanlı algılaması bir yönüyle ilerlemeci tarih anlayışının, diğer yönüyle de statik doğu anlayışının karmaşık bir sentezinin ürünüdür. Böylesi bir yargı, gelişmenin kriterleri sorusunu beraberinde getirmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Eskimo, Polinez, Göçebe ve Isparta medeniyetleri ile birlikte bir kümede toplanması da bu kategorinin ne ölçüde tutarlı bir bütün oluşturduğu sorusunu beraberinde getirmektedir. Toynbee'nin meydan okuma ve meydan okumaya yönelik tepki sarkacı içinde anlamlı gibi görünen bu kategorik tanımlama tek-boyutlu bir mukayesenin zaafılarını bünyesinde taşımaktadır. Osmanlı mekan ve insan unsuru itibarıyla bahsi geçen diğer dört medeniyetten ayrırmakta ve değişik dönemlerinin özellikleri açısından da tek bir boyuta indirgenemeyecek unsurlar taşımaktadır. Eskimo ve Polinez medeniyetleri, biri buzullarla, diğeri okyanusla diğer medeniyet havzalarından ayrırmış bir yapı arzederken, göçebeler yerleşik bir mekan tanımlamasına tâbi kılınamayacak özelliklere sahiptir. Sparta ise mekan olarak Osmanlı ile kıyas dahi edilemeyecek derecede sınırlı Mora yarımadasının merkezindeki bir kara coğrafyasının ürünüdür. Bu örneklerin aksine, Osmanlı'nın ortaya çıktığı, geliştiği ve olgunlaştığı mekan okyanus, buzul ve step gibi fizikî sınırlarla kuşatılmış değildir. Aksine, ılıman iklimin bütün değişik türlerini kuşatan bir çeşitliliğe sahiptir. Akdeniz ve Karadeniz Osmanlı'sı bir deniz, Doğu Avrupa ve Kırım-Don-Volga Osmanlı'sı bir step, Mısır ve Mezopotomya

31 A. Toynbee, a.g.e., c.1, s.196-197.

32 A. Toynbee, a.g.e., c.1, s.205-213.

33 A. Toynbee, a.g.e., c.1, s.55.

Osmanlı'sı bir nehir, Kuzey Afrika ve Arabistan Osmanlı'sı bir çöl, niha-yet Anadolu ve Balkanlar Osmanlı'sı bir ova ve yayla mekanını barındırır. Tek bir iklim ve fizikî şarta mahkum edilebilen Eskimo, Polinez ve Göçebe medeniyetleri nin aksine, Osmanlı medeniyet birikimini herhangi bir mekana hapsedebilmek mümkün değildir. Şu veya bu şekilde bir mekana indirgenemeyen bir medeniyet olgusunun bütünü de tek bir meydan oku-ma ve bu meydan okumaya cevap teşkil eden tek boyutlu bir çözümleme ile anlaşılamaz. Osmanlı Devleti'nin farklı coğrafyalardaki değişik uygula-maları bunun en açık delilidir.

İnsan unsuru olarak da Osmanlı Devleti'nin yeknesak bir değerlendirmeye tâbi tutulabilmesi mümkün değildir. Toynbee'nin tahlilinde fizikî şartların meydan okumasına tepki olarak doğan Eskimo, Polinez ve Göçebe medeniyetleri de, Osmanlı Devleti gibi insanî unsurların meydan oku-masına tepki olarak geliştiği vurgulanan Isparta medeniyeti de, medeniye-tin kaynaklandığı ve daha sonra dayandığı insan unsuru açısından bir ya da birkaç temel topluluğa (Dorlar, Grek Messenianlar gibi) indirgenebilir. Bunun aksine, Osmanlı medeniyeti kadim kültürleri oluşturan veya bu kültürlerin dönüşmesini sağlayan bütün temel insan unsurlarını bünyesinde barındırmıştır. Toynbee'nin tahlili Türkler dışındaki Osmanlı unsurlarının tümünü Ortodoks kategorisi altında tek ve yeknesak bir üniteye top-lamakta ve devşirme usulunun bu meydan okumaya cevap teşkil ettiğini vurgulamaktadır. Büyük ölçüde sadece Balkanlar için geçerli olabilecek olan bu ikili kategorik ayrışma ve tahlilin, Kuzey Afrika berberilerinden Kafkas kavimlerine, Ulahlardan Yemenlilere kadar uzanan son derece geniş bir coğrafyadaki son derece karmaşık bir insan unsuru için ne derece geçerli olabileceği tartışma konusudur.

İlerleyen bölümlerde de üzerinde duracağımız gibi, Osmanlı'nın başarı-sı geleneksel kültürleri kendi bünyelerinde yaşatan bu farklı insan unsurlarını kendi iç bütünlüklerini koruyan ve yeniden üretebilen bir üst sistemik bütünde birarada tutabilmesidir. Bu da tarih içinde istisna teşkil eden bir tür hapsolme değil, kapsamlı bir kuşatıcılık sergilemektir. Bu anlamda Os-manlı, göçebe zihniyetin bir uzantısı olarak, tekdüze bir sürü-insan toplu-luğu oluşturmadı; aksine farklılaşan medeniyet birikimlerini kendi bünye-sinde barındıran bir çeşitlilik doğurdu ki, Osmanlı'nın belki de en önem-li niteliği bu medeniyetlerarası etkileşim alanını ortaya çıkarmış olmasıdır.

Osmanlı'nın medeniyet tarihi içinde bir istisna olarak takdim edilmesi medeniyetler tarihi içindeki dikey (asırlar arası) ve yatay (aynı asırda top-lumlar arası) mukayeseleri imkansızlaştıran ve Osmanlı'yı bu anlamda kendi asırlarına ve kendi mekanına hapseden bir sonuç doğurmaktadır. Osmanlı'nın özgün özelliklerini öne çıkararak onu bir anlamda istisnai bir olgu olarak tarihten soyutlamak ile Jacques Pirenne ve Gibbons örnek-le-rinde olduğu gibi Osmanlı'nın özgün niteliklerini gözardı eden yüzeysel bir aktarım çerçevesi oluşturmaya çalışmak arasında Osmanlı'nın dünya tarihi içindeki konumunu anlamlandırma güclüğü açısından büyük bir

fark yoktur. Osmanlı'yı tarihî bir istisna olarak gören bir başka örnekten hareketle ortaya koymak gerekirse, Braudel'in Osmanlı İmparatorluğunu başlıbaşına bir dünya ve gerçekte büyük ölçekli kapalı bir kale gibi görmesi,³⁴ Osmanlı sisteminin iç işleyişini ve yapılanmasını dış faktörlere direnerek sürdürebilme kabiliyetini göstermesi bakımından doğru unsurlar ihtiva etse de, gerçekte Osmanlı'nın dikey olarak kendinden önceki ve sonraki tarihî yapılarla, yatay olarak da varlığını sürdürdüğü asırlar boyunca ilişkiye girdiği toplumlarla olan etkileşimini anlama çabalarını temelsiz bırakmaktadır.

(ii) Bir Siyasal Aktarım Olarak Osmanlı: Gibbons

Yöntemle ilgili tartışmalarda vurguladığımız gibi medeniyetler tarihi içinde bir olgunun başlıbaşına bir gelenek oluşturabilmesi için iki temel şart vardır: süreklilik ve tutarlılık. Süreklilik şartı tarihî olgunun oluşum öncesindeki kaynakları ile oluşum süreci ve olgunlaşma dönemindeki yapıları arasında varolan kesintisiz bir devamlılığı; tutarlılık şartı ise bu olgunun aynı dönemde yaşayan diğer olgularla farklı bir iç doku ile kendi içinde tutarlı bir bütünlüğü gerekli kılar.

Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti'nin medeniyetler tarihi içindeki konumunu ve bu konumun bir taraftan dikey mukayese itibarıyla süreklilik, diğer taraftan yatay mukayese itibarıyla tutarlılık ihtiva eden özelliklerinin anlaşılmasını güçleştiren diğer bir yaklaşım biçimi de, Osmanlı Devleti'nin daha önceki tek bir siyasî yapının, yani Bizans'ın, sıradan bir uzantısı olarak incelenmesidir. Bizantistlerin genel bir tavır olarak benimsediği bu yaklaşım biçiminin modern Osmanlı tarihçileri arasındaki en tipik temsilcisi Herbert Adam Gibbons'dur.³⁵ Osmanlı kaynaklarını İstanbul'un fethinden sonraki geç dönemin ürünleri olarak gören, bu kaynakları kullanan Hammer gibi tarihçilerin yöntemini yanlış bulan, Bizans kaynaklarının Osmanlıların menşei ile ilgili hiç bir bilgi vermediklerini, Avrupa tarihlerinin de Osmanlı'nın kendilerine ciddi bir rakip oldukları dönemle ilgili kanaatler hakkında bilgi edinmek dışında önem taşımadıklarını iddia eden³⁶ Gibbons'un araştırmasının temel sorunlarını tanımlayıp biçimi, bu yaklaşımın, Osmanlı Devleti'nin tarih içindeki konumu ile ilgili ulaşabileceği sonuçların ipuçlarını en başında vermektedir: "Reislerinin ismini alan ve Bizanslılarla karşılaştıkları ilk andan itibaren kendilerini başka reislerin etrafında toplanan diğer topluluklar-

34 Fernand Braudel, *The Perspective of the World. c.3 Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, Los Angeles: University of California Press, 1992, s. 467.

35 Bizantistlerin ve Gibbons'un Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili görüşlerini sistematik bir özeti ve bu konudaki ilgili tartışmaların son derece özgün bir yorumu için bkz. Cemal Kafadar, *Between Two World: The Construction of the Ottoman State*, (Berkeley: University of California Press, 1995), s.29-59.

36 Herbert Adam Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire: A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid I (1300-1403)*, Oxford: Clarendon Press, 1916, s. 18.

dan açık bir şekilde ayırmak zorunda olduğumuz bu topluluk kimlerdi? Bunlar, Osman'ın siyasi kariyerinin başlangıcından itibaren herhangi farklı bir millî bilince sahip miydiler? Herhangi bir geçmişleri var mıydı? Kesin bir gaye ile mi devlet kurmaya yöneldiler? Düşmekte olan bir imparatorluğun hayat alanının oluşturduğu uygun coğrafi konum dışında şaşırıcı bir büyüme ve başarı sağlamalarına zemin hazırlayacak başka herhangi bir sebep var mıydı?"³⁷

Cevaplarının da kendi içinde mündemiç olduğu bu sorular Gibbons'un teorik varsayımlarının da ana hatlarını ortaya koymaktadır: (i) Osmanlıları Anadolu'daki diğer benzer göçebe topluluklardan ayırd eden temel özellik Bizansla doğrudan karşılaşmalarıdır ve bu karşılaşma olmasaydı onlar da benzerleri gibi tarihte önemli bir rol oynamaksızın kaybolur giderlerdi; (ii) bu topluluk millî bir bilince³⁸ sahip olmadığı gibi dinî bir kimliğe de sahip değildi; kendisi bir pagan olan Osman bey bile Şeyh Edebali ile karşılaştıktan ve aşiretinin reisliğini üstlendikten sonra İslam'ı kabullenmişti³⁹ ve XIV. yüzyılda hızla ilerlemeleri dolayısıyla Avrupa tarafından bir millet gibi görülmeyle birlikte Osmanlılar kendilerini 1789 Fransız ihtilalinin tesirlerine kadar Türk olarak tanımlamamışlardı⁴⁰; (iii) sadece 400 savaştan oluşan ve 1290 yılına kadar komşuları ile son derece barışçıl ilişkilere sahip olan Osman Bey'in⁴¹ bir devlet kurma amacı ile ilgili bir belirti yoktur; (iv) ve nihayet "Osman ve halkının Bizans'la temasa geçene kadar hiç bir tarihleri yoktu"⁴² ve (v) Osmanlı Devleti, insan unsuru olarak, pagan Türklerle hristiyan Rumların sinkretik bir ortamda kaynaşmasının ürünüdür.⁴³

Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecini herhangi ortak bir topluluk ve tarih bilincine sahip olmayan pagan göçebelerin yerleşik Bizans ile temasa geçmelerine indirgeyen bu varsayımlar Osmanlı Devleti'nin medeniyetler tarihi içindeki konumu açısından iki önemli sonuca ulaşmaktadır. Birincisi, Osmanlı Devleti özgün bir tarihî tecrübenin ürünü değil, aksine Bizans'ın sıradan bir devamıdır; ki bu sonuç Osmanlı'nın tarihî sürekliliğini

37 Gibbons, a.g.e., s.19.

38 Gibbons'un millî bilinci (national consciousness) bir kriter olarak kullanması millî bilinç ile devlet kurucu rol arasında doğrudan bağlantı kuran ve XIX.yüzyıl Alman tarih yazımında öne çıkan modern yaklaşımı, mutlakçı bir yöntemle geride doğru Osmanlı'ya uygulaması bir yöntem problemi olarak dikkat çekicidir.

39 "...Açıkça görülmektedir ki, Osman ve aşireti Söğüt'e yerleşmeden önce paganlardı. ... (Selçukluların aksine) sonraki göçlerle gelen Türkler bir kaç nesil İran'da kalmakla birlikte, hiç bir zaman İslam'ın tesiri altına girmemişlerdi. (...) XII. yüzyıldan sonraki seyyahların rivayetleri bu aşiretlerin pagan özelliklerini desteklemektedir. (...) Bu Türkler her şeyden önce derin dinî his ve kanaatlere sahip olmayan savaşçılardı.", Gibbons, a.g.e., s.25-28.

40 Gibbons, a.g.e., s.29.

41 Gibbons, a.g.e., s.28.

42 Gibbons, a.g.e., s.30.

43 Gibbons, a.g.e., s.50-53.

tek bir faktöre indirgemekte ve altı asırlık bu birikimin kendine özgü bir gelenek oluşturma bakımından hem süreklilik hem de tutarlılık şartını ortadan kaldırmaktadır.

İkincisi ise, Batı medeniyetinin süreklilik şartının sağlanmasıdır ki, sıradan bir taklit ve aktarım olarak Bizans'a eklenen Osmanlı böylece batı medeniyetinin geleneksel medeniyet havzaları ile olan süreklilik irtibatını koparan bir unsur olma niteliğini kaybetmektedir. Bu açıdan bakıldığında Orhan Bey ile ilgili ikinci bölümünün başlığı son derece ilginçtir: "Yeni Bir Millet Oluşuyor ve Batı Dünyası ile Temasa Geçiyor"⁴⁴. Gibbons'un Bizanslılarla karışarak yeni bir ırk teşkil eden ve daha sonra batı ile temasa geçen Osmanlı şeklindeki yorumu, batı-eksenli tarihin en temel süreklilik problemlerinden birini çözmüş oluyordu. Batı dünyası kavramının Orhan Bey döneminde ne ölçüde yeknesak ve kendi içinde tutarlı bir kavram olduğu meselesinin tartışılmaksızın bir veri olarak sunulmuş olması da, mutlakçı ve şimdici yöntem sapmalarının bir başka tipik örneğini oluşturmaktadır.

Osmanlı'nın Bizans faktörüne indirgenerek batı-eksenli tarihin süreklilik problematiğinin aşılına çalışılması bir başka önemli destek unsurunu da gerekli kılıyordu. Bu da Osmanlı Devleti'ni oluşturan insan unsurunun İslam medeniyet birikiminden farklılaştırılmasıdır. Nitekim, Osman Bey ve çevresinin yerleşik İslam kültürünü benimsememiş olan pagan göçebeler olduğunu iddia eden Gibbons, Osmanlıların hiç bir zaman dîni fanatik olmadıklarını, onların medenî dünyanın üyesi olamamalarının temel nedeninin hristiyan karşıtlığından çok, yine dinlerinden kaynaklanan olumsuz unsurlar olduğunu ifade etmektedir. Arapları klasik İslam medeniyetinin kurucuları, Türkleri de bu medeniyeti total barbarlığa dönüştüren kan dökücü bir millet olarak tanımlayan Jacques Pirenne benzeri batılı tarihçilerin aksine Gibbons'un Osmanlı'nın kurucu unsuru olan pagan ve göçebe Türkleri İslam dininin olumsuzluklarından⁴⁵ ve Arapların fanatizminden ayırıştırmasına sebep teşkil eden temel saik, Osmanlı'yı insan unsuru ve siyasî gelenek olarak Bizans'ın sıradan bir devamı olarak takdim etme çabasıdır.

Bu yaklaşım bir taraftan Osmanlı Devleti'ni batı ile eklemenebildiği ölçüde tarihî araştırmaların nesnesi olarak ele alan yaklaşımları beslerken, diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin öncesi ve sonrası ile olan süreklilik bağlarını son derece basit bir aktarım boyutuna indirgemektedir. Tek fak-

44 Gibbons, a.g.e., s.54

45 Gibbons müslümanların medeniyetten uzak kalmalarına sebep olan bu olumsuzluklarla ilgili olarak İslam medeniyetinin insanlık tarihi içindeki yerini gözardı eden son derece önyargılı bir resim çizmektedir: "Kuran'ın ve İslamî öğretinin geneli ile ilgili soyut olarak ne söylenirse söylenin, onun pratik sonuçları cahillik, durağanlık, ahlaksızlık, kadınların aşağılanması, kayıtsızlık, irade felci ve diğergamlığa teşvik yetersizliğidir. Bütün müslüman imparatorlukların ve halkların devasız bir düşüş yaşamalarının sebepleri bunlardır" Gibbons, a.g.e., s.75.

töre indirgemekten kaynaklanan süreklilik problematiğinin diğer önemli bir yönü de Babinger'in yaklaşımında tezahür etmektedir. Osmanlı'nın kurucu insan unsurundaki Türk-İran (Şaman-Şii) sentezinin oluşturduğu harman⁴⁶ temel faktör olarak ele alan Babinger, Selçukluların Maveran-nehir'deki kökenlerinden itibaren heretik Şii ve Alevî olduklarını, bu özelliklerinin İran'da pekişerek Anadolu'ya taşındığını ve uzun süre geçebe niteliğini koruyan Osmanlı'nın kurucu unsurunun da bu geçmişten yoğun bir şekilde etkilendiğini iddia etmektedir. Babinger'in tezi, İslam medeniyetinin genel tarihî akışının X. ve XI. yüzyıldaki baskın Şii karakterinden özellikle XIV. yüzyıldan sonraki Sünnî karaktere geçişindeki Selçuklu-Eyyubî konsolidasyonu gözönüne alındığında tarihî gerçekliklerle tam uyum göstermemektedir. Her iki yaklaşımın da ortak yönü, Osmanlı'yı oluşturan faktörler arasında İslam medeniyeti ile ilgili etkileri talî bir konuma indirgeyerek, dolaylı bir şekilde İslam medeniyetinin tarihîliği ve sürekliliği problematiğini gündeme getirmesidir.

Osmanlı Devleti'nin Roma, Moğol ve Abbasi emperyal geleneklerinin devamı olarak gören Toynbee Osmanlı'nın siyasal yapı temelini tanımlamaya çalışırken kapsamlı bir medeniyet etkileşimi ve bu etkileşimin özgün bir sentezinden çok pragmatik bir siyasî tecrübe aktarımını ön plana çıkarmaktadır: "Osmanlı imparatorluğu üç farklı geleneği miras edindi. O, müslüman Arap imparatorluğunun, hristiyan Roma imparatorluğunun mirasçısıdır ve Avrasya steplerinden gelen çoban göçebe toplulukların küçük bir kolu tarafından kurulmuştur. (...) onların Müslüman Arap imparatorluğu mirası bu üç gelenek içinde en az önemli olanıdır. (...) Osmanlı Devleti'nin Roma mirası ise çok daha önemlidir. (...) Romalıların kendi imparatorluklarını kurma ve tekrar tekrar canlandırma gücü veren Roma pratiğini devralma açısından Osmanlı imparatorluğu Roma imparatorluğunun mirasçısıdır."⁴⁷ Otuzlu yıllarda kaleme aldığı tarihinde Osmanlı'yı tarihî köklerinden kopararak son derece soyut bir teorik çerçevede Eskimo, Polinez, Göçebe ve Isparta medeniyetleri ile birlikte inceleyen Toynbee'nin yetmişli yıllarda sunduğu bir tebliğde Osmanlı'nın dünya tarihindeki yerini incelerken Roma bağlantısını öne çıkarması hem üzerinde durulması gereken önemli bir çelişki, hem de batı-eksenli tarihin süreklilik problematiğinin alabileceği değişik vechelerin çarpıcı bir örneğidir.

Bu aktarımda Ortadoğu ve İslam etkisinin aksine Roma mirasına yöne-

46 Babinger'in bu görüşleri için bkz. Franz Babinger, "Der Islam in Kleinasien: Neue Wege der Islamforschung", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1922:1, s.126-152. Bu çalışma daha sonra Ragib Hulusi tarafından Türkçe'ye çevrilip *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda (1922:2, s. 18,221) "Anadolu'da İslamiyat: İslam tetkikatının yeni yolları" başlığıyla yayımlanmıştır.

47 Arnold J. Toynbee, "The Ottoman Empire's Place in World History", Kemal, H. Karpat (ed.), *The Ottoman State and Its Place in World History*, (Leiden:Bill, 1974), s.21.

lik atıfların yoğunluğu ve önceliği⁴⁸ bir taraftan Osmanlı'nın tarihî derinliğini tek bir birikime yöneltirken diğer taraftan da batı-eksenli tek yönlü medeniyet akışına eklenilebilecek bir Osmanlı olgusunu mümkün kılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, yerli tarihçilerin Osmanlı'yı Bizans geleneğine indirgeme çabasına yönelik tepkileri son derece haklı ve tutarlı gerekçelere dayanmaktadır. Osmanlı'nın Bizans sınır boylarında ve Bitniya'da ortaya çıkan tek boyutlu bir kaynaşma ve aktarımla değil, Anadolu'daki bütün Müslüman ve Türk unsurları kapsayan çok boyutlu bir süreç ile anlaşılması gerektiğini vurgulayan Köprülü Gibbons'un tezini sağlam delillerle çürüterek daha sonraki Osmanlı araştırmalarının yeni alanlara yönelmesinin önünü açmıştır: "Yukarıdan beri izaha çalıştığımız vecihle, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu meselesinin şimdiye kadar bir çıkmaz içinde kalması, yalnız malzemenin azlığından, menbaların kifayetsizliğinden değil, herşeyden evvel, tarihî zihniyeti hiç uygun olmayan hatalı ve basit bir telakkî neticesinde meselenin yanlış vaz'edilmesinden kaynaklanıyor. (...) Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu, XIII. asırda Anadolu'nun şimal-i garbî müntehasında Selçuk-Bizans hudutları üzerinde yerleştirilmiş dörtyüz çadırılık bir aşirete isnad ederek, bu hadisenin izahı için XIII ve XIV. asırlar Anadolu'sundaki siyasî ve içtimai şartların hiç düşünülmemesi, tarihî bakımdan affedilmez bir hatadır. Osmanlı Devleti'nin kurulduğu coğrafi saha, Büyük Okyanus ortasında münferit bir ada olmadığı gibi, burada yaşayan insanlar da Selçuklu Anadolu'sunun Türklerden ayrı bir unsur değildi. (...) Muhtelif vesilelerle söylediğim gibi, Osmanlı tarihi, umumî Türk tarihinin çerçevesi içinde, yani sair Anadolu Beylikleri ile beraber Anadolu Selçuk tarihinin bir devamı gibi telakki ve tetkik olunursa, ancak o zaman, şimdiye kadar karanlık kalan bir çok problemlerin anlaşılması imkanı hasil olur."⁴⁹

Arnold Toynbee ve John Barker'in Osmanlı'nın Roma birikimini önceleyen yaklaşımı karşısında Halil İnalçık'ın Osmanlı'yı Ortadoğu devlet tecrübesi ve birikimi çerçevesinde değerlendirerek otantik Ortadoğu gelenekleri ve özellikle de İslam medeniyeti ile süreklilik vurgusunda bulunması, Osmanlı'yı Roma mirası açısından batı-eksenli tarihe ekleme çabalarına bir alternatif teşkil etmektedir: "Öncelikle vurgulamak gerekir ki, Osmanlı Devleti tipik modelleri Avrasya steplerinde bulunabilecek olan bir göçebe imparatorluğu değildir. O, köklü idarî ilkeleri ve kurumlarıyla tipik bir Ortadoğu imparatorluğudur. (...) Göçebe unsurlar 13. yüzyıl

48 Bknz. Arnold Toynbee, a.g.m., s.21, 22, 23. Bizans araştırmacısı John W. Barker'in A. Toynbee'nin makelesine yaptığı yorum ve kritikler de bu konuda ilginç ipuçları ihtiva etmektedir. Bknz. John W. Barker, "Comment", Kemal, H. Karpat (ed.), *The Ottoman State and Its Place in World History*, (Leiden:Bill, 1974), s.28-33.

49 Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara:Türk Tarih Kurumu, 1959, s.22-23. Ayrıca Osmanlı üzerindeki Bizans tesiri görüşlerine daha detaylı tenkitleri için Bknz. M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerininin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötügen, 1986.

Osmanlı'nın uç toplumunda önemli bir rol oynamış olsalar da, Osmanlı kısa bir süre içinde bir Ortadoğu devletinin temel yapısını taşıyan tipik bir İslam sultanlığına dönüşmüştür." 50

(iii) Batı-eksenli Tarihe Eklemlenme ve Osmanlı: Wallerstein

Tarihin olayların aktarımına dayalı olaylar tarihi olmaktan çıkarak tarihî olguları sistematik çerçeveler içinde yorumlamaya yönelen bir bilim dalı haline gelmesi, bu sistematik yorumlamayı yapan öznenin olayları okuma biçimi ile ilgili hermenetik bir problemi de beraberinde getirmiştir. Öznenin içinde bulunduğu medeniyetin tarihî tecrübe birikiminden hareketle oluşturduğu açıklayıcı modellerin diğer medeniyet ve kültür havzalarına uyarlanması, bu teorik modele uygun düşen kategorilerin oluşturulmasını ve bu kategorileri anlamlı kılacak bir seçiciliğin benimsenmesini doğurmuştur. Özellikle bu okuma biçimlerinin ideolojik tutarlılık problemi haline dönüştüğü büyük ölçekli tarihselci çerçeveler batı-dışı havzalardaki tarihsel olguların yönlendirici bir şekilde dizilmesini ve belli kurgular içinde anlamlı olacak şekilde yeniden okunmasını gerekli kılmıştır.

Bu teorik çerçeveler temelde batı medeniyetinin tarihî serüvenini esas alan paradigma-içi modellerdir. Bu paradigma-içi modellerin bütün insanlık tarihini kuşatıcı ideolojik/tarihselci kalıplara dönüşmesi için paradigmlar-arası uygulama alanları oluşturulmak istenmesi, paradigma-içi açıklayıcı modellerin dışında kalan alanları tek bir kategoriye indirgeyen yaklaşımların doğması ile neticelenmiştir. Bunun en çarpıcı misali, batı kapitalizminin özelliklerinden hareketle batı medeniyetinin tarihî serüvenine dayalı geriye doğru deterministik bir tarih çerçevesi oluşturan ve bu tarih çerçevesine dayalı olarak ileriye yönelik ideolojik önermelerde bulunan Marksist yöntem ve bu yöneme dayalı teorik çerçevedir.

Batı kapitalizminin paradigma-içi seyrini ekonomi-politik diyalektik içinde açıklayıcı bir modelle ortaya koyan bu yöntem, batı-dışı havzaları da kapsayan büyük ölçekli bir ideolojik/tarihselci modele dönüştüğünde bu modele uygun düşmeyen bütün gri uygulama alanlarını Asya Tipi Üretim Tarzı kategorisi içinde incelemeye yönelmiştir. Osmanlı'dan Çin'e, Hind'den Japonya'ya kadar farklı dönemlerde farklı özellikler taşıyan bir çok farklı medeniyet olgusunu çok genel bir kategori içinde toplama çabası, aslında bu olguların süreklilik ve tutarlılık arzeden unsurlarını gözardı eden aşırı genellemeci bir tavır beraberinde getirmiştir. Burada temel mesele bu olguların anlaşılması olmaktan çıkarak batı-dışı toplumların batı-eksenli bir tarih modeline nasıl eklemlenebileceği meselesi haline getirilmiştir. Bu eklemlenme çabası kavramsallaştırma, soyutlama ve genelleme gibi yöntem problemlerinin tarihî olguyu bir süreç ve süreklilik içinde anlama çabalarının önüne geçmesi sonucunu doğurmuştur.

Batı-dışı medeniyetler tarihini batı tecrübesine dayalı modellere eklem-

50 Halil İnalçık, "The Turkish Impact on the Development of Modern Europe", Kemal, H. Karpat (ed.), *The Ottoman State and Its Place in World History*, (Liden:Bill, 1974), s.53.

leyerek anlama çabası gerçek anlamda kapsayıcı bir insanlık tarihinin yazılmasını da engelleyen bir yöntem açmazı haline dönüşmüştür. İslam, Hint, Çin medeniyetleri gibi farklı medeniyetleri, iktisat tarihi açısından Marksist teorice batı kapitalizminin zıddı ve öncülü kabul edilen feodal ve Asya Tipi Üretim Tarzı kategorilerine, siyaset sosyolojisi açısından Webergil teorice rasyonel bürokrasinin zıddı ve öncülü kabul edilen patriarikal ve patrimonyal bürokrasi kategorilerine, bilim tarihi açısından Comtecu teorice bilimsel düşüncenin zıddı ve öncülü kabul edilen teolojik ve metafizik düşünce kategorilerine indirgeyerek anlayabilmek ve sistematik bir bütünlük içinde yorumlayabilmek mümkün olabilir mi?

Böyle geniş ölçekli kategoriler oluşturarak, aslında, medeniyetlerin tabii seyrini ve dönemsel ve bölgesel farklılıklarını yok eden, dolayısıyla da insanlık tarihi içindeki konumlarını anlamsızlaştıran bir yaklaşım bilimsel bir retorik ile evrenselleştirilmektedir. Bu süreçten belki de en olumsuz şekilde etkilenen medeniyet birikimlerinden birisi batı medeniyeti ile girdiği cephe ilişkisi dolayısıyla bütün bu kategorilerin karşı kutbu gibi algılanan Osmanlı olmaktadır.

Bu eklemleme problematiğini büyük ölçekli kategoriler oluşturma bakımından çok daha rafine ve titiz bir yaklaşımın ürünü olan Wallerstein'in modern dünya sistemi teorisi çerçevesinde örneklendirebiliriz. İnsanlık tarihindeki ekonomi-politik yapıları tek bir siyasî sistemin kontrolündeki tek bir sosyal ekonomiye sahip olan dünya-imparatorluğu ile bir çok devlet yapısını içinde barındırmakla birlikte tek bir sosyal ekonomiye dayanan dünya-ekonomi kategorileri içinde inceleyen Wallerstein, batı kapitalizminin ürünü olan modern dünya-sistemi öncesindeki ve dışındaki yapıları dünya-imparatorluğu içinde ele almaktadır.⁵¹ Farklı üretim ve dağıtım şekillerine sahip olan bu ikili modelin dünya-imparatorluğu kategorisinde sermaye birikiminin maksimize edilmediği ve temel yeniden dağıtımın siyasî kararların bir işlevi olduğu yeniden dağıtıcı ve vergilendirici bir üretim modeli hakimken, dünya-ekonomide sermaye birikiminin tek başına sosyal davranışın bedelini kontrol ettiği, dolayısıyla da birleşik bir siyasî yapı olmadan işleyebilen bir özelliğe sahiptir.

Dünya-imparatorluğu tarihi seyir içinde yeniden dağıtım sürecinin siyasî kontrolünün sosyo-teknik sınırlarına doğru genişledikten sonra küçülmeksizin ve dağılmaksızın statik bir yapıya kavuşurken, genişleme ve daralmanın tekrarlanan devirsel ritimleri ile işleyen kapitalist dünya-ekonomi seküler ve çizgisel bir ilerleme trendine sahiptir. Kapitalist dünya-eko-

51 Bu teorinin detayı ve kavramsallaştırmalar için bkz. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, London:Academic Press, 1974, c 1. s.15-18. Ayrıca bu kavramsallaştırmanın karşılaştırmalı çok kısa bir özeti için bkz. Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", Osman Okyar ve Halil İnalcık (ed.) *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ankara:Hacettepe Üniversitesi, 1980, 117-118. Bu makalenin tercümesi için bkz. "Osmanlı İmparatorluğu ve Kapitalist Dünya-Ekonomi: Birkaç Araştırma Sorusu", (Ter. Ebru Afat), Bilim ve Sanat Vakfı, Bülten, 1999: 46, s. 16-22.

nomi öncesi yapılarda dünya-imparatorlukları etrafını saran dünya-ekonomilerini kendi içine çekerken, Avrupa-merkezli dünya ekonominin yayılması ile birlikte yeni bir olgu ile karşılaşmıştır: kapitalist dünya-ekonominin çevresine eklenmiş dünya-imparatorlukları.

Teorinin özü böyle ortaya konunca tarihî bir araştırma nesnesi olarak Osmanlı ile ilgili araştırmanın hedefleri ve sınırları da belirlenmiş olmaktadır: Osmanlı'nın genişleyen bir dünya-ekonomi yapısına eklenme problemi. Immanuel Wallerstein bu problemi Osmanlı ile ilgili sunduğu bir tebliğin girişinde son derece açık bir şekilde ortaya koymaktadır: "Benim problemim oldukça basit. Zaman içindeki bir noktada Osmanlı imparatorluğu kapitalist dünya ekonominin dışındaydı. Zaman içinde ve daha sonraki bir noktada ise Osmanlı imparatorluğu kapitalist dünya-ekonomiyeye dahil edildi. Zaman içindeki bu noktaların hangileri olduğunu ve birinci zamandan (Z-1) ikinci zamana (Z-2) geçişin hangi süreç içinde yer aldığını nasıl bileceğiz?"⁵² Wallerstein'in modern dünya sistemi teorisini ortaya koyduğu eserinde Osmanlı ile ilgili olarak yaptığı tahlil ve atıfların hemen hemen tümü bu eklenme problemi ile ilgilidir.⁵³

Osmanlı ekonomisinin kapitalist ekonomik yayılma karşısında karşı karşıya kaldığı meydan okumaların ve bu karşılaşmanın doğurduğu periferikleşme sürecinin anlaşılması bakımından önemli kavramsal araçlar sağlayan bu teori, Osmanlı'nın medeniyetler tarihi bağlamında genel dünya tarihi içindeki yerinin anlaşılmasını güçleştiren ve sınırlayan dar bir eklenme problemi ötesine geçememiştir. Bunda teorinin özünde yatan zaaf ve Osmanlı olgusunun bu zaafardan kaynaklanan önkabullerle incelenmesi etkili olmaktadır. Bir medeniyet birikiminin tümünün başka bir medeniyetin ekonomi-politik yapısındaki odaklaşmayı eksen alan tek bir problematik açıdan incelenmesi, ister istemez, o medeniyetin süreklilik ve tutarlılık alanlarının anlaşılmasının önünde ciddi zihni engeller oluşturmaktadır.

Bu engellerin teorinin kendisi ile ilgili temel varsayımlarının başında Avrupa'da çıkan bir ekonomi-politik yapılanmayı merkez olarak bunun dışında kalan bütün tarihî olguların tek ve son derece kapsamlı bir dünya-imparatorluğu üst kategorisinde toplanması ve bu kategorinin 5000 yıllık bir imparatorluklar tarihi⁵⁴ ile bütünleştirilmesidir. Teorinin *Euro-centric* (Avrupa-eksenli) karakterini eleştiren Andre Gunder Frank ve Barry K.Gills'in⁵⁵ batı-eksenli tarih şemalarına ve diğer insanlık tecrübelerini bu

52 Immanuel Wallerstein, "The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy", s. 117; Bülten, s. 16.

53 Değişik dönemlerle ilgili iki çarpıcı örnek için bkz. *The Modern World System*, c.1, s.68 ve 302; c.3, s.129.

54 Wallerstein, *The Modern World System*, c.1, s.15

55 Wallerstein'in bu eleştirilere cevabı için bkz. Immanuel Wallerstein, "World System Versus World-Systems", A. G. Frank ve B. K. Gills, *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?*, Londra: Routledge, 1993, s.292-297.

eksene eklemleme çabalarına yönelik eleştirilerinin biri teorinin kavramsal ve analitik açıklayıcılığı, diğeri tarihî olgularla tutarlılığı açısından iki önemli boyutu vardır.

Birinci boyut modern dünya sistemi tanımlamasının mutlak bir soyutlama kalıbı ile daha önce benzeri görülmeyen bir tarihî olgu olarak ele alınması ve diğeri bütün olguların tek bir kümede toplanmasıdır. Böylesi bir mutlak soyutlamaya karşı çıkan Frank ve Gills, başta Wallerstein tarafından modern dünya sisteminin *differentia specifica* (alamet-i farika)sı olarak takdim edilen sürekli kapital birikimi olmak üzere, ortaya konan temel özelliklerin batıya özgü olmadığını ve binlerce yıllık bir geçmişe sahip olduğunu vurgulamaktadırlar.⁵⁶

İkincisi ise bu soyutlamanın tarihî olgularla uyumudur ki, Frank son derece haklı olarak dünya iktisat tarihi verilerinin Avrupa'nın son beşyüz yıl içinde mutlak egemen olduğu varsayımlarını çürüttüğünü söylemektedir: "Modern dünya sisteminde Avrupa hegemonyası denilen olgu gelişmesi itibarıyla çok geç bir döneme aittir ve hiç bir zaman mutlak anlamda tamamlanmadığı gibi tek kutuplu da değildir. Gerçekte, Avrupa yayılmacılığının ve gelişmiş kapitalizme yönelen basit birikimlerin dönemi olarak kabul edilen 1400-1800 yılları arasındaki dönemde dünya ekonomisi hala Asya etkisi altındadır. Çinli Ming/Qing, Türk Osmanlı, Hint Moğol ve İran Safevî devletleri bu dönemde ekonomik olarak son derece güçlüdürler. Bu devletlerin Avrupa karşısındaki gerilemeleri bu dönemin sonlarında ve daha sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir."⁵⁷ Abu Lughod'un XIII. yüzyıl dünya sistemi içinde iç içe geçmiş şekilde işleyişlerini sürdüren sekiz bölgeye dayalı tahlili de, tek eksenli siyasî üniteleri aşan bir ekonomik aktivite alanının modern dünya sisteminin yayılmasından önceki varlığını göstermesi bakımından modern tarihin sadece Asya'nın Avrupa'ya eklemelenmesi şeklinde sunulmasının tarihî verilerle uyumsuzluğunu ortaya koymaktadır.⁵⁸

Bu metodolojik ve olgusal problemler, batı tecrübesini esas alarak geliştirilmiş teorik modeller kullanarak batı-dışı havzaların tarihini batı-eksenli tarihe eklemleme çabalarının yol açabileceği anlama, okuma ve yorumlama açmazlarını ortaya koymaktadır. Ayrıca böylesi bir eklemleme çabası ister istemez kendisine eklemelenen merkezi aktif, merkeze eklemelenen çevreyi pasif görme varsayımını ve bu varsayımı tarihin derinliklerine doğru yayma çabasını doğurmaktadır. Yazımızın başında ele aldığımız

56 A.G. Frank ve B. K. Gills, "The 5000-Year World System: An Interdisciplinary Introduction", *The World System: Five Hundred years or Five Thousands?*, s. 3.

57 A. G. Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, 166.

58 Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350*, Oxford:Oxford University Press, 1989 ve J. Abu Lughod, "The World System in the Thirteenth Century: Dead-End or Precursor", *Islamic and European Expansion*, (ed.) Michael Adas, Philadelphia: Temple University Press, 1993, s.75-103.

özne-nesne problematiğini metodolojik bir açmaz haline dönüştüren bu varsayım aynı zamanda Toynbee'nin değişen batı değişmeyen doğu denklemlerini de devreye sokmaktadır.

(iv) Batının Karşı-kutbu Olarak Osmanlı: Jacques Pirenne

Süreklilik problematiği ve Osmanlı'nın bu problematik içinde aşılması güç bir engel teşkil etmesi Osmanlı'yı batının karşı kutbu olarak gören ve batıyı merkez aldıkça Osmanlı'yı tarihin dışına iten yaklaşımları beslemiştir. Jacques Pirenne'nin insanlık tarihine bakışını bu konuda tipik bir örnek olarak incelemek suretiyle bu süreklilik problematiğini ve Osmanlı'nın bu problematik içindeki rolünü çarpıcı bir şekilde ortaya koyabiliriz.

The Tides of History (Tarihin Gelgitleri) başlıklı eserinde antik medeniyetlerden bugüne tarihin akışını ve istikametini göstermeye çalışan Jacques Pirenne'nin batı kavramını kullanım biçiminde bu sürekliliği antik dönemin derinliklerine doğru indirme çabası çok bariz bir şekilde, kimi zaman da zorlama hissi veren tanımlamalarla, kendini gösterir. O'nun için Fenikelilerin Akdeniz üzerinde ticaret yollarını ve araçlarını yaymaları Batı'nın keşfidir;⁵⁹ Sicilya-Yunan ve Kartaca-İran koalisyonlarının karşılaşması bir tür doğu-batı karşılaşmasıdır;⁶⁰ İran karşısında Yunanlıların ve Sicilya'nın deniz ticaretindeki egemenliği batının uluslararası ticarete önemini artırdır;⁶¹ Mısır bireyciliği Yunan medeniyetinin (dolayısıyla batının) önünü açmıştır;⁶² Büyük İskender Batı ve Avrupa ile diğer ticaret yollarını birleştirmiştir.⁶³

Bu tarih yazımındaki gizli varsayım bugünkü Avrupa ve Batı kavramsallaştırmalarının sanki tarihin derinliğine doğru giden objektif ve kalıcı tanımlamalar olduğudur. Kimi zaman Avrupa, kimi zaman Akdeniz, kimi zaman Akdeniz'in sadece batısı veya kuzeyi, kimi zaman da Yunan-Roma hattı olarak algılanan batı tanımlamaları, bir yön tasvirinden çok bir medeniyet sürekliliği imajını uyandırmaya yöneliktir. Etkin ticaretlerini yaymaya çalışan Fenikelilerin deniz yolunun tabii istikameti olarak batıya yönelmelerinin batıyı ve Avrupa'yı keşif gibi bir gayret olup olmadığı, Sicilyalıların Kartaca karşısında Yunanlıların İran karşısında kendilerini batının temsilcisi olarak görüp görmedikleri, Akdeniz ticaretindeki Sicilya egemenliğinin bir denizin merkezindeki adanın tabii bir konumundan kaynaklandığını ve batının yükselişi gibi bir kavramla nasıl ilişkilendirilebileceği gibi sorular bu süreklilik problematiğinin gölgesi altında kaybolmaktadır.

59 Jacques Pirenne batının keşi olarak gördüğü bu ticarî genişlemeyi Amerika'nın XV. yüzyılda Avrupalılar tarafından keşfedilmesi ile kıyaslamaktadır. bknz. Jacques Pirenne, *The Tides of History* (ter. Lovette Edwards), Londra: George Allen and Unwin, 1962, c.1, s. 114.

60 Pirenne, a.g.e., c.1, s. 206-207

61 Pirenne, a.g.e., c.1, s.205-209.

62 Pirenne, a.g.e., c.1, s.216-223.

63 Pirenne, a.g.e., c.1, s. 235.

Genelde İslam medeniyetinin özelde de Osmanlı'nın, coğrafi ve tarihî süreklilik unsurlarına rağmen, bu şemada mümkün olduğunca gözardı edilmesi bu problematiğin çok çarpıcı bir sonucudur. Abbasî Devleti'nin Mısır, Babil ve İran kökenlerine yapılan vurgu, İslam medeniyetinin özgülüğünü reddeden, dolayısıyla da antik dönem ile modern batı arasındaki konumunu sıradan bir aktarıma indirgeyerek süreklilik problematiğini aşmaya çalışan tavrı yansıtmaktadır: "Araplar ondan sonra da Müslümanlar, medenî dünyaya yeni hiç bir şey getirmemişlerdir. Doğu medeniyetlerinin son yan ürünü olan İslam herşeyi onların kurduklarından aldı. Dini bile Yahudilik ve Hristiyanlıktan kaynaklandı; sanatları ise Bizans ve İran üslubunun bir sentezinden ibaretti."

İslam medeniyetine yönelik bu tavır Türkler sözkonusu olduğunda daha da keskinleşmektedir. Selçuklu Türklerinin Ortadoğu'ya girişlerinin Pirenne tarafından klasik kültürlerin bir aktarım şeklinde devamı olan İslam medeniyetinin büyük ve ölümcül bir yara alarak düşüşe geçmesi ve batının yükselmesi ile birlikte ele alınması tek bir varsayımı tarihî bir gerçeklikmişçesine takdim etmeye yöneliktir: Genelde Türkler özelde de Selçuklu-Osmanlı çizgisi, medeniyet akışındaki batı istikametindeki sürekliliği kesintiye uğratan bir unsurdur.⁶⁴

Bu çerçevede Pirenne'ye göre hiç bir medeniyetle irtibatı olmayan Türklerin oluşturduğu⁶⁵ Osmanlılar bir devlet değil askeri bir klandı⁶⁶ ve varoluşu da sadece askeri güce bağlıydı⁶⁷. Pirenne'ye göre tahripkarlık ve siyasi düzenin kişiselliği bakımından Moğolların devamı⁶⁸ olan Osmanlıların tarihteki en ciddi etkilerinden birisi de Avrupa ile Asya'nın bağlantılarını kesmesiydi ve bunu da Akdeniz'de seyreden Barbaros benzeri korsanlar aracılığıyla yapmıştı⁶⁹: "Constantinople'un 1453'de Türkler tarafından, Granada'nın da 1492'de Amerika'nın keşfedildiği yılda İspanyollar tarafından alınışı Akdeniz ilişkilerinin doğu dünyasından kopuşunu beraberinde getirdi. Dört yüz yıldır doğudan batıya yönelen akım böylece XV. yüzyılda sona erdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun kültüresiz ve kanlı ilkeliği Batı ile Asya arasında aşılmaz bir engel gibi yükseldi ve bir çok klasik medeniyetin Ortadoğu'da gerçekleştirdiği refah ve kemali de tahrib ettiği için Avrupa'ya hiç bir şey aktaramadı. Oriental geleneğin

64 Pirenne'nin Anadolu Selçukluların Konya'ya yerleşmeleri ile ilgili yargıları Türklerin klasik dönemden batıya uzanan sürekliliği bozan bir barbar istilası olarak gördüğünü ortaya koymaktadır: "Onlar (Selçuklular) göçebeler olarak bölgenin tarımını tahrip ettiler ve bütün ülkeyi bir stepe çevirdiler. Yunan medeniyetince dünyanın en medenî bölgelerinden birisi kılınan Anadolu bir kaç yıl içinde tam bir küllü barbarlığa dönüştü." Jacques Pirenne, a.g.e., c.2, s.108

65 Pirenne, a.g.e., c.2, s.392-3

66 Pirenne, a.g.e., c.2, s.310

67 Pirenne, a.g.e., c.2, s.393

68 Pirenne, a.g.e., c.2, s.390.

69 Pirenne, a.g.e., c.2, s.389-390

aşırı rasyonel bir bakış açısını yumuşatan tefekkür hünerinden, hoşgörüsünden ve huzurundan oluşan muhteşem, mükemmel ve ruhanî özellikleri Türkler tarafından yok edildiği için Avrupa'ya da ulaşamadı ve Avrupa dünyanın bütün okyanuslarını fethederken Asya ile bütün ilişkilerini fiilen kaybetti. Onu da bir daha anlayamadı ve anlamak da istemedi. Onun teknik ve bilimsel üstünlüğü Asya'ya birşey sormasına da engel oldu. Akış tersine döndü. Batı asırlarca düşüncelerini Doğu'dan almıştı; ancak çökmüş ve uykuya dalmış olan Doğu'nun artık Batı'ya verecek bir şeyi yoktu ve gelecekte ondan teknik üstünlüğün hünerlerini almak isteyecekti. Bu gerçeği farkedemeyen Batı, Doğu'nun binlerce yıllık medeniyetinden kopmak suretiyle büyük bir zarar gördü. Batı, Doğu'nun fantazisini kaybetmekle demir bir materyalizme yöneldi."⁷⁰

Batı'nın materyalizme yönelişi ve bunun doğurduğu olumsuz sonuçlar için bile Osmanlı'yı sorumlu tutan bu yaklaşım, batı-merkezli tarih anlayışının insanlık tarihine, dolayısıyla da Osmanlı tarihine, bakışındaki zaafı herhangi ek bir yoruma bile gerek kalmaksızın ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımın temel varsayımlarını tarihî gerçeklik açısından sorgulamaksızın Osmanlı'nın batı tarihçileri için niçin ihmal edilmesi, ya da insanlık tarihinin dışına itilmesi gereken bir olgu olarak görüldüğünü anlamak güçtür. Pirenne'nin en temel varsayımı açısından ele alındığında şu sorular kaçınılmaz olarak gündeme gelmektedir: Batı neresidir ve niçin tarih batıya doğru ya da batıyı eksen alarak akmak zorundadır? Modern batı medeniyetinin Batı Avrupa ve Atlantik kıyılarında oluştuğu gerçeği gözönünde iken, Akdeniz ve onun çevresinde oluşan medeniyetleri batının doğal bir parçası olarak görüp Ortadoğu medeniyetlerini batının esin kaynakları olarak değerlendirirken, hem Ortadoğu hem de Akdeniz'de son on dört asrın en hakim medeniyet havzalarından birini oluşturan İslam medeniyeti ve onun son büyük harmanlayıcısı olan Osmanlı birikimi nasıl ve hangi gerekçe ile bu coğrafi ve tarihî sürekliliğin dışına itilebilir? Modern batı medeniyetinin merkezî oluşum alanını teşkil eden Batı Avrupa'da, daha spesifik ifadelerle Londra-Paris-Berlin hattında, modern döneme kadar batı medeniyeti olarak isimlendirilebilecek herhangi bir yerleşik medeniyet olgusu var mıdır?

Bu sorular nicelik olarak artırılabilir; nitelik olarak da derinleştirilebilir. Ancak, bütün bu çabalarda batı-merkezli bir tarih yazımının kaçınılmaz bir şekilde karşı karşıya kaldığı süreklilik problemini her an gözönünde bulundurmamak gerekir. Bunu düşünce tarihinden çarpıcı bir başka kıyasla gösterebiliriz. Modern batı düşüncesinin ve siyaset geleneğinin öncüsü kabul edilen Makyavel'in düşünce kaynakları ve referansları ile Osmanlı'nın hakimiyet döneminin klasik düşünürlerinden kabul edilen Kınalızade'nin düşünce kaynakları ve referansları arasındaki farklar bu yargımızla ilgili önemli ipuçları verebilir. Makyavel'in *Prens*'inde⁷¹ tarihi referanslar

70 Pirenne, a.g.e., c.2, s.393-4.

71 Niccolo Machiavelli, *The Prince*, ter. Luigi Ricci, Oxford: Oxford University Press, 1935.

hemen hemen tümüyle Roma ve Kilise tarihi ile sınırlıdır. Roma imparatorluğu gibi kadim kültürleri kendi sinkretik atmosferinde barındırmış bir geleneğin merkezinde bulunmak dahi Makyavel'in düşünce ve siyaset referanslarını Roma öncesine ve ötesine taşıyamamıştır. Kınalızade'nin *Ablak-ı Alai*'sinde⁷² ise kadim Mezopotamya'dan İran geleneğine, İbrahîmî gelenekten Yunan'a kadar son derece kapsayıcı ve içselleştirici bir referans zenginliği vardır. Bugünkü yaklaşımın aksine, Kınalızade için mesela Eflatun ve Aristo Avrupa'ya ait olmadığı gibi, kadim kültürün önemli kaynakları olarak Osmanlı'nın tabii tarihî referansları arasında yer almaktadır.

Hemen hemen aynı dönemlerde yazılan bu iki eserin referanslarındaki farklılaşma, her iki medeniyet havzasının modernitenin başlangıcındaki tarihî referansları ile bu referanslardaki değişimi göstermesi bakımından son derece ilginç bir kıyas teşkil etmektedir. Batı medeniyetinin ekonomik egemenliği pekiştikçe insanlık tarihinin batı-eksenli bir tarzda yeniden inşa edilmesi süreci ivme kazanmıştır. Bu inşa faaliyeti ile, başta Yunan medeniyeti olmak üzere antik kültür kökenleri ilerlemeci tarih felsefi çerçevesinde modern batıda sona erecek şekilde yeni bir tarihî kurguya oturtulmuştur. Bu yeni kurgu ile eski Yunan kaynakları felsefe ve bilim tarihi üzerinden, İbrahîmî Ortadoğu geleneği kutsal kitap literatürü üzerinden, Mezopotamya ve Mısır gelenekleri gerek bilim tarihi gerekse arkeoloji üzerinden Avrupa'ya eklenirken, başta Osmanlı olmak üzere bu birikimlerin tarihî ve coğrafi sürekliliğini kendi bünyesinde barındıran medeniyet olguları tarihî akış seyrinin dışına itilmişlerdir.

2. Osmanlı Havzası Toplumları İçin Tarihî Süreklilik Problematığı: Ulusal Tarih Yazımı ve Osmanlı'dan Arınma ya da "Tarihsizleşme"

Ulusal tarih yazımı bu dışlama sürecini daha da olumsuz bir yönde etkilemiştir. Osmanlı'ya karşı Avrupa desteği ile başlatılan Yunan isyanından Kıbrıs olaylarına kadar geçen yaklaşık yüzelli yıllık süreçte ortaya çıkan ve gittikçe tırmanarak keskin bir "öteki" kalıbının gelişmesine yol açan Türk-Yunan gerginliği, Fransız devrimi ile ortaya çıkan ulusal tarih yazımlarının tarih idraklerini ne şekilde etkileyebileceğini ve değiştirebileceğini gösteren en çarpıcı örneklerden birini oluşturmaktadır. Yunan isyanı sırasında ortaya çıkan anti-Osmanlı ve anti-Türk dürtülerden kaynaklanan psikolojik atmosfer hem Yunan medeniyetini Avrupa medeniyetinin öncülü sayan yaklaşımdan beslenmiş hem de bu yaklaşımı XIX. yüzyıl tarih şemalarının merkezine oturtan bir etki yapmıştır.⁷³

72 Kınalızade Ali Efendi, *Ablak-ı Alai: Devlet ve Aile Ablakı*, İstanbul:Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz.

73 Bu atmosfer Yunan isyanına başta olumsuz bakan Goethe'yi bile etkilemiştir. Bu konudaki ilginç bir değerlendirme için bkz. William J. McGrath, "Freedom and Death: Goethe's *Faust* and the Greek War of Independence", Michael S. Roth (ed.), *Rediscovering History: Culture, Politics and Psyche*, (Stanford:Stanford University Press, 1994), s.102-121.

Siyasal alanda ortaya çıkan "öteki" idraki, zamanla, medeniyet tarihi algılamalarına da egemen olmuş ve Yunan medeniyeti Avrupa'ya eklenmekle birlikte kadim kültürlerin doğuş havzalarından uzaklaşmış ve bu havzaların etkileşim hattını oluşturan Osmanlı'nın karşı kutbuna oturmaya başlamıştır. Mısır ve Mezopotamya'dan beslendikten sonra Yunan'da doğan, diğer kültürleri etkileme alanlarına batıya doğru değil, Büyük İskender döneminde doğuya doğru gerçekleştiren ve başta İskenderiye ve İskenderun olmak üzere İskender'e atfen kurulan sinkretik şehirlerde doğu kültürünün harmanı ile yeni muhtevalara bürünen, İslam medeniyeti ve Osmanlı asırları ile yeni bir kadim kimlik kazanan Yunan medeniyet birikimi batı-eksenli tarih şeması içinde neredeyse tarihin başlangıcı olarak Avrupalı bir nitelik kazandıkça, bu kopuş süreci hızlanmıştır.

Böylece Yunan isyanı öncesindeki Osmanlı kimlikli Rum ile modern Yunan milliyetçisinin⁷⁴ kendi tarihini idraki arasında ciddi bir fark doğmuştur. Öte yandan, Yunan birikimini kadim kültürün parçası olmak hasebiyle kendinden sayan Kınalızade benzeri klasik Osmanlı aydını ile Yunan'ı modern dönemdeki siyasî karşıtlığın simgesi olarak gören Türk aydını arasında da ciddi bir idrak farklılaşması oluşmuştur. Yunan klasiklerinin 1940lardaki tercüme faaliyetleri ile tekrar keşfedilmesi, bu tavrın değiştiğinin işareti olarak görülmemelidir. Hasan Ali Yücel dönemindeki yaklaşım, Kınalızade'nin tavrından, temelde ayrılmaktadır. Kınalızade Yunan düşünürlerini kendi tarih paradigmasının tabii unsurları olarak görüp düşünce ve zihniyet düzeyinde içselleştirirken, 1940lardaki yaklaşım aynı klasikleri başka ve üstün bir medeniyete, yani Batı ya da Avrupa medeniyetine, iltihakın öncelikli şartı olarak görüyordu. Batı-eksenli tarih paradigmasının aktarımı böylesi bir medeniyet iltihakının parçası olarak görüldüğü için, Osmanlı'nın tarihin dışına itilmesi süreci Osmanlı düşünce mirasının devamı olan aydınlarca da benimsenmiş oldu. Bu açıdan bakıldığında, Eflatun ve Aristo bugün bir Türk aydını için, Kınalızade'nin yaklaşımının aksine, dışlayıcı bir kimlik ile okunmakta ve değerlendirilmektedir. Aslında, kültürel süreklilik içinde çok daha içselleştirilerek okunması gereken Kınalızade'nin kendisi de, bu dışlayıcı okumaktan nasibini almaktadır.

Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin dünya tarihi içindeki yerinin anlamlı bir çerçeveye oturtulmaması, batı tarih bilinci kadar yerli tarih bilincini de sarsan sonuçlar doğurmuştur. Eğitim müfredatında tarihe önemli bir ağırlık vermekle birlikte talebelerin zihinlerinde gerek genel tarih gerekse Osmanlı tarihi ile ilgili bir tarih bilinci kuramayaşımızın temel sebebi de budur. Hatta kimi zaman modernleşme süreci ile ilgili tarih yazımında "öteki" tanımlaması Yunan ve Rus gibi sürekli çatışma içinde olunagelen dış unsurlardan çok Osmanlı için kullanılagelmiştir. William McNeill Türklerin Osmanlı mazisini ulusal mirasın bir parçası olarak görmezken Yunanlıların Bizans geçmişini tümüyle kendilerine mal etmesini garip bir

74 Bu dönüşümün seyri için bkz. Arnold Toynbee, *A Study of History*, c. 1. s.158-162.

çelişki olarak değerlendirmekte ve Türklerin ulusal kültür oluşturabilmek için Osmanlı döneminin kalıcı izlerini silme çabasına yönelik tavırlarının Osmanlı çalışmalarını olumsuz yönde etkilediğini vurgulamaktadır.⁷⁵

2 Temmuz 1932 yılında gerçekleştirilen Birinci Türk Tarih Kongresinde Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Reisi ve İstanbul Mebusu Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Ali Reşat Bey'in *Tarih-i Umumi*sini tenkit ederken ortaya koyduğu bakış tarzı batıdan alınan metodolojik kalıplarla Osmanlı'ya yaklaşmanın doğurduğu tarih bilinci sapmasını açık bir şekilde ortaya koymaktadır: "...Ali Reşat Bey ve diğer tarih-i umumî telif eden meslektaşlarımız, Fransız tarihi umumi kitaplarını pek cüzi tadillerle aynen tercüme etmişlerdir. Onların zikrettikleri vakıaları, o vakıaların teselsül tarzını ve bu teselsülden istihdaf ettikleri gayeleri iyice tetkik süzgecinden geçirip üzerlerinde bir müddet düşünmeye pek de lüzum görmemişlerdir. Bunun neticesi olarak, mekteplerimizin düne kadar resmi ders kitapları olan bu kitaplarda Fransız tarihçilerinin muayyen gayelerine göre yapılan inşai tarih hakim ve nafiz bulunmaktadır. Daha açık bir ifade ile, Türk mekteplerinde düne kadar, dikkatsizlik eseri olarak, Avrupa'nın ve bilhassa Fransa'nın dünyaya nazarı tedris ve telkin olunmuştur. (...) Her tarafında fikirce Fransız, ibarece Türk bir eser olduğu tebarüz etmektedir: Mesela Me'mun'u mukayese için XIV üncü Louis'den başka bir şahıs bulamamıştır! Halbuki XIV üncü Louis Türklere Me'mun'dan ziyade malum değildir. Türklere Me'mun devrini anlatmak için bir Türk hükümdarından, mesela Kanuni Süleyman'dan bahsetmek lazımdı. Ekser müverrihlerimiz gibi Ali Reşat Bey de Arabî müslümanlarla karıştırıp İslam medeniyetine Arap medeniyeti diyor..."⁷⁶

Özetle, Osmanlı'nın tarih dışı bir alana itilmesi, insanlık tarihini batıdan aldığı metodolojik ve teorik kalıplara göre okumaya alışmış doğu aydınları ve özellikle de Osmanlı havzası içinde kalan Türk, Arap, Boşnak, Arnavut v.b. ulusların aydınları için bu tavır, nihaî anlamda tarihsizleşme ile noktalanacak şekilde tarihi süreklilikten koparak tarih bilincini kaybetmek anlamına gelmektedir. Kendisini Osmanlı tarihi ile ilişkilendirdiğinde modernite ile çatışan, Osmanlı ile ilişkilendirmediğinde de tarihî bir boşluk içine düşen bu yaklaşım tarzı için Osmanlı engeli daha da dayanılmaz boyutlardadır.

Albert Hourani bu açmazın Arap tarih bilinci üzerindeki tarihsizleşme etkisini çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır: "Arap tarihi ile ilgili eski kitaplarda bu dönemle (Osmanlı dönemi 1516-1918) ilgili fazla bir şey bulamazsınız. Ben bir keresinde bu Arap tarihlerinden en önemlilerinden birinin yazarına bu dönemi niçin kitabının dışında bıraktığını sorduğum-

75 William McNeill, "The Ottoman Empire in World History", Kemal Karpat (ed.) *The Ottoman State and Its Place in World History*, s.35-36.

76 *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar Münakaşalar*, Matbaacılık ve Teşkilat Türk Anonim Şirketi, İstanbul: 1932, s. 598-600. Alıntı yapılan metinde imla aynen muhafaza edilmiştir.

da bu asırlarda aslında bir Arap tarihinin fiilen olmadığı gerekçesini ileri sürmüştü. (...) Ortadoğu'nun dinî temelli eski düzeni yerine ulusal sadakate dayalı yeni bir düzen kurmak isteyenler, bütün diğer devrimciler gibi, yakın geçmişî kınamak için uzak geçmişî kullanmayı tercih etmişlerdir: Araplar Osmanlı'ya karşı ilk dönem İslam tarihine, Mısırlılar Firavunlara, Hristiyan Lübnanlılar Fenikelilere, Türklerin kendileri Osmanlı ve Arap dönemlerini aşarak Hititlere, İranlılar emperyal geçmişlerine, Yahudiler diasporadan antik Filistin'e başvurdular."⁷⁷

Balkanlarda da durum çok farklı değildir. İslam ansiklopedisinin Osmanlı maddesinde Balkan halklarını asırlarca *tarihsiz kalmış halklar* olarak tanımlayan C.E. Bosworth'a Cemal Kafadar'ın yönelttiği soru son derece haklıdır: Bu tanımlama çerçevesinde bir tarihçi Müslüman Slav ve Arnavutları nereye koyabilecektir?⁷⁸ Aslında tarihî gerçeklikler açık bir şekilde ortaya koymaktadır ki, Osmanlı tarihi anlaşılmasızın ve Osmanlı kaynakları kullanılmaksızın Avrupa, Ortadoğu ve Balkanlar tarihi de anlaşılama-yacağı gibi bu bölgelerdeki ulusların ulusal tarihi de yazılamaz.⁷⁹

III. Osmanlı Tarihi'nin Yeniden Yorumlanması: Kanun-ı Kadimden Yedi İklim Medeniyetlerarası Etkileşim⁸⁰

1. Osmanlı ve Zaman-Mekan İdraki

Batı-eksensli tarih inşasının belki de en iddialı ve en önyargılı varsayımı

⁷⁷ Albert Hourani'nin de haklı olarak belirttiği gibi bu ulusal tarih yazımında modern dönemdeki Osmanlı karşıtlığının ciddi bir etkisi olmuştur. Mesela Jean Jacques Rousseau Arapların Türk barbarların egemenliğinde olmasını esefle kaydederken, John Henry Newman *Lectures on the History of the Turks* isimli eserinde barbar Türklerin, gerçek anlamda medenî bir devlet olan ilk dönem İslam hilafetini Araplardan gasbettiğini iddia etmiştir. Albert Hourani, "The Ottoman Background of the Modern Middle East", Kemal, H. Karpat (ed.), *The Ottoman State and Its Place in World History*, (Leiden: Brill, 1974), s.61.

⁷⁸ Cemal Kafadar, *Between Two World: The Construction of the Ottoman State*, s.21; Ayrıca Cemal Kafadar'ın ulusal tarih çerçevesinde kimlik meselesi ile ilgili son derece önemli tahlilleri için bkz., a.g.e., 19-28.

⁷⁹ Osmanlı arşivlerinin değişik toplumların tarihinin anlaşılması açısından önemi konusunda Bernard Lewis'in bir dizi makalesi için bkz. B.Lewis, "The Ottoman Archives, a Source for European History, *Supplement to Research Bibliography*, Middle East Institute, 1956, s. 17-25; "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arap Lands", *JRAS*, Londra:1951,s.139-155 ve "Notes and Documents from the Turkish Archives: A Contribution to the History of the Jews in the Ottoman Empire", *Oriental Notes and Studies* 3. Jerusalem 1952, s.1-52. Osmanlı arşivlerinin bölgesel ve ulusal tarih yazımındaki önemlerini vurgulayan bu ilk örnek çalışmalar daha sonra toplu bir şekilde *Studies in Classical and Ottoman Islam* (Londra:Variorum, 1976) başlıklı eserde yer almıştır.

⁸⁰ Bu çerçevede özet bir çalışma Türk Tarih Kurumu'nca tertip edilen 1999 yılında Osmanlı'nın 700. Yılı münasebetiyle tertip edilen XIII. Türk Tarih Kongresi'nde "Medeniyetlerarası Etkileşim ve Osmanlı Sentezi" başlıklı bir tebliğ ile sunulmuştur.

batı-dışı medeniyetlerin zaman ve mekan idrakinden, dolayısıyla tarih ve coğrafya bilgisinden, yoksun oldukları kanaatidir. Bu varsayım öylesine yaygın ve öylesine etkili bir nitelik kazanmıştır ki, batı-dışı medeniyet havzalarının sömürgecilikle mekanlarından, sömürgecilikle birlikte gelişen zihniyet dönüşümü ile de tarihlerinden kopuşunu meşru hale getirmiştir, çünkü olmayan bir idrakten kopuş meselesi de olmaz.

Page Smith'in, tarih idrakini batı medeniyetinin ayırdedici vasfı olarak görmesinin de ötesinde batı-dışı medeniyetleri tarihsiz olarak nitelemesi⁸¹, tarih idrakini batıya has kılanın en çarpıcı misalini teşkil etmektedir. Antik medeniyetleri ve Hind'i tarihsiz, Mısır ve Batı medeniyetlerini tarih idrakine sahip medeniyetler olarak değerlendiren Spengler'in⁸² de yaptığı tarihli-tarihsiz medeniyetler tasnifi, Osmanlı ile ilgili en ifrat şekli Gibbons'un yaklaşımında bulmuştur: "Osman ve halkının Bizansla temasa geçene kadar hiç bir tarihleri yoktu"⁸³. XVI. Yüzyılda Kanuni'ye gönderilen Habsburg elçisi Busbecq tarafından da dile getirilen bu görüş⁸⁴ sadece Türklerin geçmişe dönük tarih idraklerinin ve süreklilik tasavvurlarının yokluğu anlamına gelmemektedir. Geçmişe dönük tasavvuru olmayan kültürlerin bugün varolan ve geleceğe dönük süreklilik arzedecek kapasitede özleri, hayat formları ve unsurları da olamaz. Osmanlı'nın kurucu unsuru olan Müslüman Türklerin tarih idraklerinin olmaması demek, Bizans'ın Osmanlı formunda sürekliliği demektir ki, bu varsayımlar Iorga tarafından vezir bir formüle indirgenmiştir: *Byzance apres Byzance* (Bizans sonrası Bizans)⁸⁵.

Tarih idrakinin batı medeniyetine has olduğu varsayımı ile bütünlük arzeden diğer bir varsayım da yerküreyi kuşatan mekan ve coğrafya idrakinin de batıya has olduğu varsayımıdır. Bir misal ile bu yaklaşımı göstermek gerekirse, dünyanın kıtalar şeklindeki coğrafi tasnifinin Yunan'a ait olduğunu ve Yunan medeniyetinden modern batıya intikal ederek modern mekan idrakini oluşturduğunu söyleyen Bernard Lewis, Müslüman tarihçi ve coğrafyacıların XIX. yüzyıla kadar batıların kullandığı anlamda kıta isimlerini bilmediklerini, mesela Asya'nın hiç bilinmediğini, Avrupa'nın *Urufâ* şeklinde yanlış bir kullanıma sahip olduğunu, *Ifriqiya* şeklinde kullanılan Afrika'nın Kuzey Afrika ile sınırlandırıldığını vurgulamaktadır. Bu coğrafi tasnif yetersizliği yüzünden İslam dünyasında ortaya çıkan modern ulus-devletlerin isimlerinin kiminin Suriye, Filistin ve Libya

81 Page Smith, *The Historian and History*, s.4-5.

82 Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, s. 5-10.

83 Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire: A History of the Osmanlıs up to the Death of Bayezid I (1300-1403)*, s.30.

84 "Türklerin kronoloji ve tarih tasavvuru yoktu ve tarihin bütün dönemlerinden mükemmel bir karışım yapıyorlardı", bkz. Cemal Kafadar, *Between Two World: The Construction of the Ottoman State*, s.29-59.

85 N. Iorga, *Byzance apres Byzance: Continuation de l' Histoire de la vie byzantine*, Budapeşte:1935., zikrd.yer Cemal Kafadar, *Between Two World: The Construction of the Ottoman State*, s.14, 162.

gibi antik kullanımlardan, kiminin Irak ve Tunus gibi Ortaçağ eyalet ismi şeklindeki kullanımlardan kiminin de Arabia ve Turkey gibi batıdaki kullanımlarından üretildiğini ifade eden Bernad Lewis⁸⁶, aslında, Avrupa-merkezli mekan idrakini veri alarak geriye dönük bir şekilde başta Osmanlı olmak üzere İslam medeniyetinin mekan idrakinin varlığını test etmektedir ki, bu da ciddi bir yöntem problemi oluşturmaktadır.

Bu mekan idrakinde iki temel mesele, Osmanlı medeniyet birikiminin anlaşılması açısından, özel önem taşımaktadır. Birincisi kıta ya da ülke isimlerinin farklılaşması mekan idrakinin varlığı ya da yokluğunu mu göstermektedir, yoksa farklı mekan idraklerini veya bir tür isimlendirme problemini mi ortaya koymaktadır? Bunun doğrudan bir mekan idraki yeterliliği olduğunu iddia etmek, Avrupa-merkezli mekan idrakini mutlak bir kriter olarak kabul edip diğer mekan idraklerini yok saymak demektir.

İkinci tercih, yani meseleyi bir mekan idraki ya da isimlendirme farklılaşması olarak ele almak ise tarihi olguyu anlamayı kolaylaştırıcı ve daha kuşatıcı bir bakış açısını getirmektedir. Bugün Avrupa-merkezli coğrafi tasniflerin ne ölçüde objektif olduğu sorusu daha sık sorulmakta ve mutlak kabul edilen kategorilerin kültür-bağımlı özellikleri su yüzüne çıkmaktadır. Avrupa'nın tarihî Hindistan ile hemen hemen aynı büyüklükte, aynı kültürel çeşitlilikte ve Asya'nın uzantısı olmak açısından aynı coğrafi özelliklere sahip olmakla birlikte ayrı bir kıta olarak isimlendirilirken niçin Hind yarımadasının bir kıta gibi görülmediğini sorgulayan Hodgson da⁸⁷, Madagaskar adasının coğrafi tasnif kriterleri açısından Avrupa kadar ayrı kıta özelliği taşıyabileceğini söyleyen Martin Lewis ve Karen Wigen de⁸⁸ özne-merkezli tasniflerin yol açabileceği genellemeler konusunda ciddi vurgulamalar yapmaktadır.

Avrupa-merkezli zaman ve mekan idrakini esas alarak, içinde Osmanlı'nın da merkezi bir konumda bulunduğu diğer medeniyet havzaları ile ilgili genellemeci yargılarda bulunanlar, bu idraklerin kültür-bağımlı niteliğini gözardı ederek birini özne-kriter diğerini bu kritere göre değerlendirilen nesne olarak görmektedirler. Bu da tabii bir seyir içinde gelişen idrak oluşumlarını ve dönüşümlerini de anlamayı engellemektedir. Böylece genelde İslam medeniyeti özelde de Osmanlı bu idrak dünyasına yabancı unsurlar olarak görülmektedir.

Bu önemli metodolojik sapmayı mekan idrakinin yansıması olan harita-

86 Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York: W. W. Norton and Company, 1982, s.59-61. B. Lewis, İslam dünyasındaki bölge ve ülke isimlerinin kiminin antik dönemdeki, kiminin ortaçağ dönemindeki, kiminin batıdaki kullanımlarından etkilendiğini söylerken bu özelliğin hemen hemen aynen batı içinde geçerli olduğu gerçeğini gözardı etmektedir.

87 Marshall G. S. Hodgson, *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993 s.4

88 Martin W. Lewis and Karen E. Wigen, *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*. Berkeley: University of California Press, 1997, s.34, 44.

ların ortaya çıkış süreci örneğinde daha müşahhas bir şekilde ortaya koyabiliriz. Bu örnek aynı zamanda medeniyetler tarihi ile mekan idraki arasındaki yakın bağlantıyı da ortaya koyabilmemizi sağlayacaktır. Fernand Braudel *Medeniyetler Tarihi* başlıklı eserinde coğrafyanın medeniyetlerin oluşumundaki aslı katkısını İslam medeniyeti örneğinde gösterebilmek için "haritalar gerçek öyküyü anlatır"⁸⁹ diyor. Gerçekten de gerek bireyler, gerek bu bireylerin oluşturduğu toplumlar gerekse daha büyük ölçekli medeniyet birlikteliklerinin dayandığı en aslı temel, medeniyetlerin ben idrakini⁹⁰ oluşturan varlık bilinci ile uyumlu olarak geliştirilen mekan-zaman algılamasıdır.

Güçlü medeniyet atımlarına öncülük eden ve bu medeniyet birikimi etrafında bir tür düzen oluşturan toplumlar tarih sahnesine çıktıkları an ile tarih sahnesini etken bir güç olarak belirlemeye başladıkları dönem arasında kendi aslı mekanlarından hareketle bir dünya algılaması oluşturlar. Daha yalın bir coğrafi çevre idrakinden daha karmaşık bir dünya idrakine doğru gelişen bu algılama en müşahhas şeklini haritalarda bulur. Coğrafya objektif bir gerçekliktir. Ancak, haritalar bu objektif gerçekliğin bir medeniyet idraki sürecinden geçmiş subjektif şeklidir. Medeniyetlerini astronomi ilminin merkezde yer aldığı bir varoluş idraki ile kuran Babililer yeryüzündeki mekan algılamalarını gök cisimlerine bağlı olarak geliştirirken, İranlılar dünyayı birbirine eşit yedi daireden oluşan yedi bölgeye (kişver) ayırdıktan sonra kendi mekanlarını dördüncü ve merkezî daireye oturtuktan sonra diğer altı daireyi birbirine degecek şekilde bu merkezî dairenin etrafına yerleştirmişlerdi.

Coğrafya ile ilgili ilk sistematik bilgileri bir yandan Mısır üzerinden diğer yandan Babilin Berossus'un şimdiki Bodrum körfezinin ucundaki Cos (Stnako veya Stanchio) adasında M.Ö. 640 yılında kurduğu okul aracılığıyla elde eden Yunanlıların coğrafi idraki de kendi medeniyet havzaları genişledikçe daha kapsamlı bir şekil alan Ege-merkezli bir idraktır. Dünyayı etrafı *Oceanus*larla çevrili düz bir disk gibi algılayan Homer'in dünyası Yunan mekan idrakinin sınırlarını da çiziyordu. Dünyayı bir silindirin uç yuvarlak kısmı olarak çizen Miletli Anaximander de, dünyayı bir dikdörtgen şeklinde haritaya yansıtan Anaximenes de (M.Ö.500) aynı idraki Yunan şehir devletlerinin etki alanının yayıldığı bölgelere doğru genişleterek sürdürmüşlerdir. Bu idrak Sicilya'dan Hazar denizine kadar uzanan bir dünya öngörüydü.

Makedonya'dan çıkarak doğuya doğru antik medeniyet havzalarını etkileşim içine sokan sinkretik bir imparatorluk yapısı kuran Büyük İskender'le birlikte mekan idraki ve bu idrake dayalı haritalar da değişmiştir. Makedonya'dan Mezopotomya, Hint ve Mısır'a uzanan imparatorluğunu

89 Fernand Braudel, *A History of Civilizations*, New York: Penguin, 1993, s.55

90 Bu kavramın tanımı ve farklı medeniyetlere mukayeseli bir uygulaması için bknz. Ahmet Davutoglu, "Medeniyetlerin Ben İdraki", *Divan*, 1997/1, s.3, s. 1-53.

kendi ismiyle kurduğu şehirlerin oluşturduğu stratejik omurga üzerine oturtan Büyük İskender, kendi medeniyet sentezinin mekan idrakini ve bu idrakin merkez anlayışını da şekillendiriyordu. Artık dünya ve coğrafya idraki İskender'in son derece stratejik bir kararla kadim Mısır, Akdeniz ve Yunan havzaları üçgeninde kurduğu İskenderiye'den başlayarak İskenderun üzerinden Mezopotamya, İran ve Hind'e serpiştirilmiş İskender-türevli şehirlerle dokunmaya başlamıştır.

Bu idrakin ilmî altyapısı ve haritacılık anlamında pratik uygulaması da İskenderiye'de şekillenmiştir. İnsanoğlunun o güne kadar olan zihnî birikiminin harmanlandığı bu şehir, ilk coğrafi ölçümleri yapan Eratosthenes, coğrafi algılama ve haritacılıkta önemli çığır açan Strabo ve en önemlisi klasik dünya idrakinin oluşmasında merkezî bir konuma sahip olan Batlamyus'un çalışmalarına beşiklik etmiştir. Bu çalışmalarla oluşturulan haritaların Büyük İskender'in hakimiyet alanları ile örtüşmesi ve bunun neticesinde İran ve Hind'in de coğrafi mekan idraki içinde yer almaları coğrafya idraki, medeniyet havzası ve siyasî hakimiyet arasındaki açık bağlantıyı ortaya koymaktadır.

İtalya'nın ortalarında bir şehir devleti idraki ile doğan Roma da genişledikçe kendisini merkez alan bir mekan idrakini hakimiyet alanına yaymıştır. Klasik haritalarda *Mare Interum* olarak isimlendirilen Akdeniz Romalılar için *Mare Nostrum* (bizim deniz)'dir. Batı Avrupa'dan Mezopotamya'ya, Karadeniz'den Akdeniz'e yayılan ve imparatorluğun stratejik omurgasını oluşturan yollar ağında bütün yolların Roma'ya çıkışı aslında bir mekan idrakinin merkez tanımlamasını müşahhaslaştırmaktadır.⁹¹

Hristiyanlıkla birlikte değişen mekan idraki ve coğrafi algılamanın en çarpıcı misali yine bir İskenderiyeli olan ve VI. yüzyılda yaşayan Cosmas (Indicopleustes)'dir. Bilinen klasik havzaların ötesinde Habeşistan, Hint Okyanusu ve Seylan'a kadar seyahatlar yapan ve Hristiyanlığı kabul ettikten sonra *Topographia Christiana* isimli eseri yazan Cosmas'ın temel hedefi kutsal metinlere ve kilise otoritelerinin görüşlerine uygun bir mekan idrakini coğrafi kalıplar içinde ifade edebilmektir. Dünyanın şu anki ve Nuh Tufanından önceki iki bölümden oluştuğunu ve Akdeniz, İran, Arap ve Hazar denizleri ile körfezlerini barındırdığını söyleyen Cosmas yeryüzünün okyanuslarla çevrili olduğunu ve bu okyanusların ötesinde de (*Terra ultra Oceanum*) insanın Tufan'dan önce yaşadığı bölgelerle Hz. Adem'in cennetinin bulunduğunu iddia etmekteydi.

Dünyanın dört uç noktasının doğusunda Hintlilerin, batısında Keltlerin, kuzeyinde İskitlerin güneyinde de Habeşlilerin yer aldığını söyleyen Cosmas bu tanımlamaları ile bir taraftan Hristiyan varlık bilincine uygun bir mekan idrakini diğer taraftan da Hristiyan dünyasını merkez alan bir coğrafi tanımlamanın sınırlarını ortaya koyuyordu.⁹² Bu merkez alış öyle-

91 Antik dönem haritacılığın gelişmesi için bkz. Lloyd A. Brown, *The Story of Maps*, New York: Dover, 1977, s.12-81

92 a.g.c., s. 89-91

sine ileri götürülmüştü ki, Asya'nın derinliklerinde müslümanlara karşı başarı kazanarak Hristiyan alemini koruyan Prester John isminde bir rahip-kralın liderliğinde mitolojik bir krallık olduğu düşüncesi geliştirilmişti. Papa III. Alexander 1177 yılında bu mitolojik krala bir mektup yazarak doktoru ile göndermişti. Elçi doktorun bir daha geri dönememesinden sonra, böyle bir krallığın olmadığı ancak ve ancak müslümanlara karşı Moğol hanı ile temasa geçmek isteyen Papa IV. Innocent'in gönderdiği Dominiken ve Fransisken rahiplerin Asya derinliğine yaptıkları seyahatlerden sonra anlaşıldı.⁹³ Aynı dönemlerde Yecüc ve Mecüc kavimleri ile ilgili geliştirilen tezler mitoloji, tarih ve coğrafya alanlarının nasıl içiçe geçtiğini gösteren misallerle yüklüdür. Ancak, bütün bu içiçe geçişlerde görülen en ciddi süreklilik unsuru antik Yunan'dan, Roma'ya ve Hristiyanlığa geçtikten sonra modern coğrafi algılamalara sömürgeci kültür içinde yansıyan ben ve öteki (barbar) ayrımının coğrafi algılama biçimleri ile desteklenmesidir.

İslam Medeniyeti'nin tarih sahnesine çıkışı da, Braudel'in de vurguladığı gibi, özel coğrafi şartlarla doğrudan ilgilidir. Kadim medeniyet havzalarının kenar kuşağında ortaya çıkan İslam inancı kısa bir süre içinde Büyük İskender döneminde oluşan ve zamanla pekişen medeniyetler arası etkileşim alanlarının tümüne hakim olmuş ve İspanya'dan Hind ve Çin medeniyet havzalarına kadar uzanan bir alanda yeni bir mekan idrakinin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

İlk İslam haritacıları, bir taraftan, Batlamyus geleneği içinde Halife Me'mun'a sunulan ilk dünya haritasında olduğu gibi Batlamyus geleneğini daha ileri ölçülere taşıırken, diğer taraftan Belhî ekol içinde İslam dünyası eksenli yeni mekan idrakini yansıtan tamamıyla özgün bir açılım gerçekleştirmişlerdir. Akımın kurucusu Belhî "memleket'ül İslam'ın" bölgelerini kapsayan haritalar üretmiş ve her bir bölgeye iklim adını vermiştir. Bu ekolün önemli temsilcilerinden Makdisî Akdeniz-eksenli kadim haritacılığı aşarak Hint Okyanusu'na yönelik önemli çalışmalarda bulunmuş ve daha önce bilinmeyen bölgeler olarak geçen alanları geliştirdiği haritaların kapsamı içine almıştır. Belhî ekolün Mekke-merkezli olarak yurtdışı dünya haritaları geliştirmiş olmaları ve kuzey-güney ayrımlarını yeniden tanımlamaları medeniyetlerin kendi ben idraklerinden hareketle coğrafi algılamalar geliştirdiklerinin önemli misallerinden birisidir. Biruni'nin ilk defa Atlas Okyanusu ile Hint Okyanusu arasında bir bağlantı olduğunu gösterir haritalar geliştirmiş olması hem İslam medeniyetinin yayılım bölgeleri ile mekan idraki arasındaki ilişkiyi göstermesi, hem de daha sonra Avrupalı seyyahlarca geliştirilecek yeni coğrafya anlayışının ilk habercisi olması açısından özel bir öneme sahiptir.⁹⁴

Toplumların kendi eksenleri etrafında bir mekan algılaması geliştirdik-

93 a.g.c., s. 98-99.

94 İslam haritacılığı için bkz. S. Maqbul Ahmad, "Harita", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul:TDV, 1997, c.16, s. 205-210.

lerinin diğer çarpıcı bir misali Türk haritacılığı ile ilgilidir. 1072-1074 yılları arasında kaleme alınan *Divan-u Lugati't-Türk*'ün yazarı Kaşgarlı Mahmud'un Türk boylarının dil ve lehçe bakımından tasnifini gösteren bir dünya haritası Balasagun şehri merkez alınarak yapılmış ve yedi nehir bölgesi Türk kabilelerinin yerleşim alanı olarak ayrılmıştır. Avrasya derinliğindeki Balasagun'dan bütün kadim medeniyetlerin kesişim bölgesi üzerinde bulunan İstanbul'daki Osmanlı dönem haritacılığına geçişte yaşanan uzun süreç mekan idrakindeki değişimin, medeniyet açılımı ve dünya düzeni kavramı ile olan ilişkisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

1413 yılında Ahmed b. Süleyman at-Tancî tarafından yapılan ve Karadeniz'i, Atlas Okyanusu'nun doğusundaki Avrupa ve Afrika sahillerini, İngiltere adasını gösteren deniz haritası aynı zamanda bir mekan ufkunun erken dönem yansıması olarak görülebilir. Osmanlı haritacılığının mucizevi zirvesi olan Pîrî Reis'in haritası ise, Büyük İskender'in medeniyet sentezinin İskenderiye'de oluşturduğu çekim alanının kadim birikimlerin tümünü kuşatan bir benzerinin Osmanlı Devleti'nin altın çağında İstanbul'da oluşmuş olduğunu göstermektedir. 1567 tarihli Ali Macar Reis'in Atlas'ı ile hemen hemen aynı dönemde geliştirilen *Atlas-ı Humayun*'un ihtiva ettiği dokuz haritanın kapsamı da Osmanlı düzeninin yayılım alanları ile örtüşmekte ve kadim harita geleneğine göre çok daha kapsamlı bir özellik taşımaktadır: Karadeniz ve Marmara; Doğu Akdeniz ve Ege; Orta Akdeniz ve Adriyatik; Batı Akdeniz ve İspanya; Batı Avrupa'nın Atlantik kıyıları, Britanya adaları; Ege denizi; Mora ve Güney İtalya; Dünya; Avrupa ve Kuzey Afrika.⁹⁵

Özetle vurgulamak gerekirse her medeniyet belli bir zaman-mekan idraki üzerinde yükselir. Gerek İslam medeniyeti, gerek Osmanlı-öncesi Türkler gerekse bütün bu birikimi harmanlayarak yükselen Osmanlı Devleti doğduğu coğrafyaya dayalı mekan idrakinden de, bu coğrafya bünyesinde ortaya çıkan medeniyet birikimlerini kuşatan bir zaman idrakinden de yoksun olmadığı gibi, gerek toplumun eliti düzeyinde gerekse sosyal davranış normlarını da etkileyecek şekilde halk düzeyinde tarihî derinliği ve coğrafi kuşatıcılığı haiz bir zaman-mekan idrakine sahipti. Kadim kavramı bu tarihî derinliğin, yedi iklim tabiri de coğrafi kuşatıcılığın sembolik ifade ediliş biçimleridir. "Yedi iklim hakim, devlet-i ebed müddet" tanımının "üzerinde güneş batmayan Britanya imparatorluğu" tanımlamasından daha zayıf bir zaman-mekan idraki barındırdığını iddia edebilmek çok güçtür.

2. Tarihî Derinlik ve Süreklilik: Medeniyetlerarası Etkileşim ve Kültürel Kuşatıcılık

Osmanlı'nın zaman ve mekan idrakinden yoksun bir şekilde takdim edilerek tarihin dışına itilmesi çabası batı medeniyetinin hegemonik dünya

⁹⁵ Osmanlı haritacılığı için bkzn. Fikret Sarıcaoğlu, "Harita-Osmanlı dönemi", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul:TDV, 1997, c.16, s. 210-216.

düzeninin meşruiyeti açısından anlaşılabilir bir tavidir, çünkü Batı medeniyetinin kendine özgü tarihî serüveni içinde ele alındığında, Osmanlı zaman ve mekan idraki itibarıyla tarih dışına itildiği, istisnâ bir olgu olarak görüldüğü veya batı ile eklemlenebilir Roma benzeri tarihî olguların sıradan bir devamı gibi algılandığı zaman batı-eksenli tarihî akış şemasını rahatsız etmemektedir. Klasik medeniyet havzalarından coğrafi olarak son derece uzak bir alanda doğan modern batı medeniyetinin düşünce atmosferi, böylesi bir tavrı, kendi tarihî derinliğini oluşturabilmek ve bir süreklilik içinde günümüze kadar getirebilmek için, kimi zaman bilinçli kimi zaman da bilinçaltında yer eden bir refleks olarak, tarihî varoluşun olmazsa olmaz şartı haline getirmiştir. Aksi bir yaklaşım batı medeniyetinin tarihî ve coğrafi sürekliliği meselesini kaçınılmaz bir şekilde gündeme getirecektir.

Bunda Osmanlı ve Batı medeniyetinin doğuş ve yükselişlerinin coğrafi ve tarihî farklılıkları da önemli bir rol oynamaktadır. Osmanlı Devleti kadim insanlık birikiminin köklü medeniyetlerinin yer aldığı bir coğrafyada herhangi bir kesiklik olmaksızın süregelen bir etkileşim sürecinin tabii uzantısı olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Mezopotamya, Mısır, Yunan, İskender, Roma ve İslam medeniyet birikimleri Osmanlı Devleti'nin doğduğu coğrafyada birbiri ardına gelen ve sürekli aktarılan tarihî olgular olarak tabii bir seyir ile Osmanlı'ya intikal etmiştir. Osmanlı insanı ve aydını kendi tarihî ve coğrafi sürekliliğini oluşturmaya çalışırken herhangi bir problemle karşılaşmamış ve *kadim* kavramını bu çerçevede anahtar bir kavram olarak zaman idrakinin merkezine yerleştirmiştir. Batı medeniyeti ise daha önce hiç bir klasik medeniyet birikiminin doğmadığı Batı Avrupa'da, Ari-hint birikiminden koptuktan sonra Roma tarihi ve Hristiyanlık ile yeni bir tarih bilinci kurmaya çalışan Anglo-Sakson ve Germen kavimler tarafından oluşturulmuştur. Dolayısıyla, modern batı medeniyetinin bizzatî doğduğu coğrafya açısından bir mekan sürekliliği, bu medeniyetin kurucu insan unsuru açısından da ciddi bir tarih sürekliliği problemi ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu da batı medeniyetinin tarih yazıcılarını, Avrupa'yı eksen alan bir mekan ve batının özel tarihini eksen alan bir zaman idrakini geliştirmeye yöneltmiştir.

Osmanlı'nın medeniyetler tarihi içindeki sürekliliği meselesini, Toynbee'nin Ibn Haldun'un göçebe kökenli devletlerin üç nesilden fazla hüküm süremeyecekleri tezine atıfla sorduğu "hemen hemen bütün göçebe topluluklar için geçerli olan bu kuralın göçebe kökenli Osmanlı devleti için niçin bir istisna teşkil ettiği ve Osmanlı Devleti'nin nasıl tarihin en uzun dönemli siyasî yapılarından birisi haline dönüştüğü" sorusu çerçevesinde ele alabiliriz. Bu son derece önemli soruya Toynbee'nin cevabı çok basittir: Kendilerine hayvanları yardımcı kılan göçebe toplulukların aksine Osmanlılar kapıkulu sistemi ile devletin dayandığı temel unsuru insan kaynağı yapmışlardır.⁹⁶ Toynbee'ye göre Osmanlı'dan önce bir çok

96 Arnold, J. Toynbee, a.g.e., s. 205-213.

devlet tarafından kullanılan ve son misalini kurduğu devlete de adını vererek Memluklerde görülen kullar uygulaması asırlar süren bu egemenliğin temelini oluşturmaktadır.

Biz ancak askerî yapının dayanıklılığı için izah edici olabilecek olan bu yargının Osmanlı Devleti'nin kültürel, sosyal, ekonomik ve estetik yapısındaki kuşatıcılığı ve sürekliliğini teorik bir çerçeveye oturtmakta yeterli olmadığı kanaatini taşıyoruz. Osmanlı Devleti'ni sadece etkin işleyen bir bürokratik yapı olarak gören ve bu çerçevede tarihî sürekliliği bir ya da birkaç kurumun başarısına indirgeyen yaklaşımlar, kısmî ve sınırlı alanlarda doğru unsurlar barındırsalar da, tarihî gerçekliğin bir bütün olarak kavranmasını engellemektedirler.

Osmanlı Devleti'nin genel insanlık tarihi içindeki yerini anlamlandırma çabalarının önündeki metodolojik problem alanlarının kaynağında bizatihî bu yapının hayatîyetini sürdürdüğü tarih diliminin özellikleri yatmaktadır. Osmanlı'yı tekelci medeniyet tarihi tezleri önünde bir engel kılan en temel özellik insanlık tarihini belirleyen temel medeniyet havzaları (Mezopotamya, Mısır, Yunan, Akdeniz, İran) üzerindeki en uzun dönemli hakimiyetin kurucusu ve son temsilcisi olmasıdır. İnsanlık tarihi ile ilgili kapsayıcı tezler üretmeye çalışan her yaklaşım modernite öncesi bütün bu havzaları kuşatan bu tarih devi ile hesaplaşmak zorunda kalmaktadır. Bu hesaplaşmada yetersiz kalındığında ya Toynbee gibi Osmanlı'yı kendine has bir medeniyet olgusu olarak gören bir yaklaşım benimsenmekte, ya da Marxist analizlerinde olduğu gibi bir gözardı etme tavrı söz konusu olmaktadır. Kendi teorisinin Osmanlı gerçekliği ışığında yeniden değerlendirilmesi gerektiğini söyleyen ve bu konuda çeşitli sorular soran Wallerstein ise, eklemleme probleminin bütün unsurlarını da barındıran bir yaklaşımdan hareket etmekle birlikte, Osmanlı dışında üretilen tarih tezlerinin sınırlarını, dolaylı da olsa, ortaya koymuştur.⁹⁷

Batı-eksensel tarih anlayışına dayalı bu sınırlı teorik çerçevelerin ötesinde, Toynbee'nin Osmanlı Devleti'nin uzun dönemli varoluşu ile ilgili sorusunun cevabını Afro-Avrasya dünya anakıtası üzerindeki kadim medeniyet havzaları ile Osmanlı düzeni arasındaki ilişkide aramak gerekmektedir. Klasik medeniyet havzaları üzerindeki bu uzun dönemli hakimiyetin en temel sırrının Osmanlı'nın medeniyet aidiyeti, ruhu ve formu konusundaki kuşatıcılığı ve stratejik/siyasî yöneliş konusundaki kapsayıcılığı olduğu söylenebilir. Osmanlı bir taraftan İslam medeniyeti mirasını eksen olarak klasik medeniyet havzalarının tümüne *kadim* kavramının kuşatıcılığı içinde bünyesinde yer veren bir kuşatıcılık sergilerken, diğer yandan dünya ana kıtasının gördüğü en kapsamlı stratejik yönelişlerinden birini *yedi ik-*

97 Immanuel Wallerstein'ın bu konudaki teorik yaklaşımı ve soruları için bknz. "The Ottoman Empire and the Capitalist World-economy: Some Questions for Research, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* (ed. Halil İnalçık ve Osman Okyar), Hacettepe Üniversitesi Ankara, 11-13 Temmuz 1977, s. 117-122.

lim doğrultusunda gerçekleştirmiştir. Bu yönüyle *kadim* kavramı ve bu kavramın değişik kullanılış biçimleri Osmanlı zihniyeti ve düzeni ile o döneme kadar ulaşan insanlık birikimi arasında önemli bir köprü oluşturmuştur.

İnsanlık tarihinin derinliklerine uzanan kadim medeniyet havzaları, Afro-Avrasya anakıtasının uzun su yolları üzerinde kurulan ve bu bölgelerden çevreye yayılan Mezopotamya, Mısır, Hint, Çin ve Ege/Yunan medeniyet havzalarıdır. Nehir boylarında kurulan Mısır, Mezopotamya, Hint ve Çin medeniyetleri insanoğlunun varlık, bilgi ve değer problemleri ile ilgili ilk düşünce ürünlerinin de, bu düşünce ürünlerinin sosyal, siyasî ve ekonomik düzen haline dönüşme biçimlerinin de şekillendiği havzalar olurken, Ege-eksenli Yunan birikimi daha sonraki dönemlere etkide bulunan temel yazılı kaynakların oluşturulmasında ve bu birikimlerin aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Bu havzaların etkileşim alanları ise farklı medeniyet havzalarında ortaya çıkan birikimlerin aktarılmasında ve belli sentezlerle yeni zihniyet ve sosyal yapıların ortaya çıkmasında belirleyici bir konuma sahip olmuşlardır. Bu etkileşim ve aktarım alanlarının başında

- (i) İlk yerleşim birimlerini bünyesinde barındırmak yanında daha yakın dönemlerde Ege ve Mezopotamya arasında bir geçiş alanı olan Anadolu;
- (ii) Mezopotamya ve Mısır arasındaki kültür aktarımında öne çıkan ve özellikle İbrahimî geleneğin oluşmasında önemli bir rol oynayan Filistin ve Fenike;
- (iii) Mezopotamya ile Hint havzalarının hem aktarıldığı hem de yeni sentezlerle tekrar üretildiği bir geçiş coğrafyası oluşturan İran;
- (iv) engin steplerle Hint, Çin ve Mezopotamya birikimlerinin aktarılmasını sağlayan ve İran ile birlikte Avrasya'yı doğudan batıya birleştiren en derinlikli etkileşim ve aktarım alanlarının biri olan Orta Asya;
- (v) Hint ile Çin'in gerek dinî ve felsefi birikimlerinin gerekse sosyal formlarının hem yüzleştiği hem de yeni arayışlarla dönüştüğü Tibet ve Hind-i Çin;
- (vi) Mısır, Mezopotamya ve Hint havzası arasında deniz ticaret yolu üzerinden önemli bir geçişkenlik sağlayan Aden-Basra-Hint hattı yer almaktadır.

Bu kadim medeniyet havzalarının ve etkileşim bölgelerinin büyük bir kısmını siyasî ve ekonomik düzen kurarak ortak bir otorite altında birleştiren eklektik siyasî yapılar dönemlerine göre sınırlı bir küreselleşme etkisi yapmışlardır. Büyük ölçekli eklektik siyasî yapılar daha önce birbirlerinden bağımsız olarak gelişen medeniyet birikimlerinin tanışmalarına, aktarılmasına, yüzleşmelerine ve kimi zaman da hesaplaşmalarına zemin hazırlamışlardır. Bu dönemlerde ortaya çıkan ve büyük ölçekli eklektik siya-

si yapıların küçük modellerini oluşturan eksen şehirler bir anlamda kadim medeniyet havzalarının buluştuğu ve harmanlandığı kültür alanları olmuşlardır.

Özellikleri itibarıyla farklılaşmakla birlikte medeniyetler arası etkileşim açısından benzer sonuçlar doğuran bu eklektik yapılar arasında özellikle İskender İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu, Emevî-Abbâsî devleti, Moğol hakimiyeti ve Osmanlı düzeni kadim birikimin kökleşmesinde, sentezlenmesinde, harmanlanmasında ve yeniden üretilmesinde önemli dönüm noktaları oluşturmuşlardır.⁹⁸

Makedonya'dan hareketle önce Yunan havzasını, daha sonra Anadolu etkileşim bölgesini geçtikten sonra Mısır ve Mezopotamya havzalarını ve İran geçiş bölgesini tümüyle denetim altına alan ve Hint havzası ile doğrudan temas geçen Büyük İskender'in oluşturduğu siyasî düzen kalıcı etkiler yapan ilk büyük etkileşim alanını oluşturmuştur. Bu anlamda daha küçük ölçekli bir küreselleşme etkisi yapan İskender imparatorluğu felsefi, kültürel, siyasî ve ekonomik unsurların Afro-Avrasya derinliğinde temel medeniyet havzaları arasında aktarılmasına zemin hazırlamıştır. İskender imparatorluğunun sembol şehri olan İskenderiye, İskender'in ölümünden sonra da kadim medeniyet birikimlerini aktarıldığı bir kütüphane şehri niteliği kazanırken, İskender adına kurulan ve Anadolu'dan Hind'e kadar uzanan onlarca şehir, medeniyetlerarası etkileşimin aktarım istasyonları haline dönüşmüşlerdir.

Hint ve İran dışında kalan İskender birikimini tek bir otorite altında toplamayı başaran Roma imparatorluğu bu etkileşimi Akdeniz-merkezli bir yapıya kavuşturmuştur. Roma'nın paganizmden Hristiyanlığa uzanan zihniyet dönüşümü de, Roma siyasî düzeninin temelini oluşturan hukuk anlayışı da, bütün yolları Roma'ya ulaştıran ticarî ve ekonomik ulaşım ağı da, bu eklektik yapının izlerini taşır. Pagan sembolleri hristiyanlıkla, İran'ın Mitra dinini Stoacı düşünce tarzıyla buluşturan Roma düzeni, süreklilik ve düzenlilik açısından, daha sonraki dönemler için bir mihenk oluşturmuştur.

Tevhid inancına dayanan, kolay idrak edilebilir, saf ve kuşatıcı dünya görüşünün, Mısır ve Mezopotamya kadim havzalarının etkileşim sınırında bulunmakla birlikte bunların doğrudan etkisinde kalmamış olan Hicaz bölgesinde ortaya çıkışı ile başlayan İslam medeniyeti de, medeniyetlerarası etkileşim açısından en dinamik dönemini, Hz. Ömer zamanında çok kısa bir süre içinde Büyük İskender'in birleştirdiği alanların büyük bir kıs-

98 Mezopotamya ve Ege havzaları arasında daha sınırlı ve kısa dönemli bir etki yapan Darius'un Pers imparatorluğu, elimize yeterli kaynaklarla ulaşmamış olmakla birlikte Afrika medeniyet birikimi ile Hind arasında köprü oluşturduğu kabul edilen Dravid kültürü, Budizm'i Güney ve Doğu Asya'nın hakim dünya görüşü haline dönüştürerek Hint ve Çin havzalarını ortak etkileşim alanı üzerinden hakimiyeti altına alan Asoka imparatorluğu da daha sınırlı etkileşim alanları olarak zikredilebilir.

minin otoritesi altına almasıyla yaşamaya başlamıştır. İslam inancının bir medeniyet haline dönüşmesi bu hızlı yayılmanın tabii bir sonucu şeklinde tecelli etmiştir. Bir kaç yıl gibi kısa bir süre içinde Mısır, Suriye, Mezopotamya ve İran'ı fethederek bir yandan Hint diğer yandan Roma birikimine komşu olan müslümanlar, yoğun bir medeniyet etkileşiminin getirdiği bütün dinamik unsurlarla yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Bu yüzleşmenin ürünü olan varlık-bilgi-değer paradigması İslam medeniyetinin daha sonraki temsilcilerinin ve yeni sentezlerle oluşan farklı versiyonlarının da temel hareket noktası olmuştur.⁹⁹ Harun Reşid dönemi Bağdad'da, Endülüs'ün altın dönemindeki Kurtuba ve Granada da İslam inancı ile bu medeniyet etkileşimi arasındaki çok yönlü ilişkinin izlerini taşır. Doğu Akdeniz'den İpek yolu ile Çin'e, deniz yolu ile Endonezya'ya ulaşan ticaret yolları da bu medeniyet etkileşiminin atardamarları işlevini görmüşlerdir.

Avrasya step-merkezli hareketli göçebe kültürünün tarih boyunca görülen en dinamik temsilcileri olan Moğollar bütün bu kadim medeniyet havzaları ve etkileşim/aktarım merkezlerini kısa sürede tasfiye ederek denetim altına alan bir kasırga etkisi yapmışlardır. Cengiz'in süratli yayılmasından sonra Kubilay hanlığı ile Çin'i, Çağatay ve Altınordu hanlığı ile Orta Asya ve kuzey Avrasya steplerini, Hulagu hanlığı ile de İran ve Mezopotamya'yı etkisi altına alan Moğollar kadim medeniyet havzalarını birbirinden ayıran yerel otoriteleri çözerek yeni bir yoğun etkileşim döneminin önünü açmışlardır. Moğol tasfiyesinin izleri üzerinde yükselen Timur ve Babür devletleri bu etkileşim hattının Hind'den Anadolu'ya kadar uzanmasına zemin hazırlamışlardır. Medeniyetlerarası etkileşimin yeni merkezi olarak yükselen Semerkand altın dönemini bu zemin üzerinde yaşamıştır. Semerkand'ın etkisini kaybetmesinden sonra bu misyonun Doğu'daki temsilciliğini Babürlülük döneminde Delhi ve Agra üstlenecektir. Osmanlı ile Timur arasındaki rekabet bir anlamda Büyük İskender'den beri gelen, insanlık birikimini kuşatan kadimi toparlayıcılık misyonu ile ilgilidir. Fatih'in başta Ali Kuşçî olmak üzere Semerkand'ın büyük bilginlerini İstanbul'a çekme çabası da böylesi bir misyon ile ilişkilendirildiğinde özel bir önem taşımaktadır.

Kadim medeniyet merkezleri ve etkileşim hatları üzerindeki yerel otoriteleri çözmekle birlikte kalıcı bir düzen kuramayan Moğolların ortaya çıkardığı boşluğun doğurduğu kaos ile Osmanlı Devleti'nin doğuşunun aynı döneme rastlaması kesinlikle bir tesadüf değildir.¹⁰⁰ Osmanlı Dev-

99 Bu dinamik etkileşim sürecinde tevhid inancının yeniden yorumlanması ile özgün bir düşünce birikimi oluşturan İslam medeniyetinin bir düşünce geleneği oluşturma süreci için bkz. Ahmet Davutoğlu, "İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması", *Dıvan*, 1996/I:1, s.1-40.

100 Albert Hourani, "The Ottoman Background of the Modern Middle East", Kemal, H. Karpat (ed.), *The Ottoman State and Its Place in World History*, (Leiden: Brill, 1974), s.64-66.

leti'nin kademeli ve istikrarlı yükselişinde kadimin yeni temsilcisi ve toparlayıcısı misyonunu görmek gerekir.

Kadim medeniyet havzalarının ve etkileşim alanlarının Osmanlı Devleti'nin kuruluşu esnasındaki konumlarını değerlendirmek bu yeni devletin oluşturduğu sentezin tarihî ve coğrafi temelini gözler önüne sermektedir. Bu dönemdeki medeniyet havzaları kültürel, ekonomik ve siyasî çekim alanları ile doğudan batıya doğru sekiz bölgede incelenebilir.¹⁰¹

- I. Çin havzası: Tarih boyunca kendini dünyanın merkezi olarak algılayan Çin medeniyeti ilk defa Orta Asya kökenli bir siyasî otoritenin tesiri altında yeni bir etkiye açılmış bulunmaktadır.
- II. Hint havzası: Kadim medeniyet havzalarının en köklülerinden biri olan bu havza bir yandan İslam ve Hint medeniyetleri arasındaki yoğun etkileşime, diğer yandan dinamik Orta Asya güçleri ile yerleşik Hint toplumu arasında çok yönlü bir kaynaşmaya şahit olmaktadır. Aynı dönemde Hind-i Çin ve Malay bölgelerine yayılan Hint havzası bu bölgeye yönelecek sömürgecilik faaliyetleri ile daha da karmaşık bir nitelik kazanacaktır.
- III. Bir yandan Mısır, Hint ve Mezopotamya, diğer yandan Kızıldeniz, Basra ve Hint Okyanusu arasında önemli bir ticarî bölge oluşturan bu alan XIII. yüzyılda Asya ile Afrika arasında geniş bir etkileşim havzası oluşturmaktadır. Daha sonra doğu ile batının önemli yüzleşme alanlarından birisi de bu bölge olacaktır.
- IV. Orta Asya ve Avrasya step derinliği: Mezopotamya, İran, Hint ve Çin arasında ticarî ve kültürel aktarım hattını oluşturan bu alan Cengiz dönemi ile bir çekim alanı olarak öne çıkmış ve diğer havzaları dinamik insan unsuru ile etki altına almıştır.
- V. Mezopotamya havzası: Kadim kültürlerin beşiği olan bu havza Abbasilerin birleştirici otoritesinin zayıflamasından sonra kadimin merkezi çekim alanı olma niteliğini kaybetmeye başlamıştır.
- VI. Mısır havzası: İnsanoğlunun en köklü birikimlerinden birine sahip olan ve İskender sonrası dönemde medeniyetler arası harman niteliği taşıyan, daha sonra da İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden birisi olan bu havza kendi özgün önemi dışında Akdeniz-Hint, Asya-Afrika-Avrupa bağlantılarının kesişim noktasında bulunmaktadır. Bu dönemde Moğolları durduran Memluklar idaresinde yeni bir çekim alanı oluşturmaya başlamıştır.
- VII. Doğu ve Orta Akdeniz: Büyük İskender'in ve Roma'nın egemenlik alanı olan ve Haçlı savaşları ile doğu-batı yüzleşmesine sahne olan bu alan XIII. yüzyılda ciddi bir siyasî otorite boşluğu içindedir.

101 Bu sekiz bölgenin ticaret yolları açısından incelenmesi için bkz. Janet L. Abu-Lughod, "The World System in the Thirteenth Century: Dead-End or Precursor", *Islamic and European Expansion*, (ed.) Michael Adas, (Philadelphia: Temple University Press, 1993), s.75-103.

VIII. Batı-Avrupa: Kutsal Roma-Germen imparatorluğunun egemenlik alanı içinde olan bu bölge kadim medeniyet havzaları ile doğrudan iletişimi ve etkileşimi en az olan bölgelerden birisidir. Batı medeniyetinin oluşum sürecinde yaşanan ve tarih yazımını etkileyen coğrafi ve tarihî süreklilik probleminin kökenlerinde modernite-öncesi dönemdeki bu iletişimsizlik yatmaktadır.¹⁰²

Bu bölgeler Osmanlı Devleti'nin *kadim* kavramı etrafında yeni bir medeniyetler arası etkileşim havzası oluşturma süreci açısından ele alındığında Osmanlı Devleti'nin varlığını uzun süre idame ettirebilmesinin gerçek kökenlerine de inilebileceği kanaatindeyiz. Kurucu insan unsuru olarak IV. bölgeden kaynaklanan (Orta Asya, 1040 Dandanakan savaşından 1299'da Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen yaklaşık üç yüz yıl içinde süregelen göçlerle İran geçiş bölgesinde olgunlaştıktan sonra kadim kültürlerin kaynağını oluşturan V. havzanın (Mezopotamya) kültürel zenginliği ile beslenen, Büyük İskender ve Roma'yı çıkararak VII. havzada (Doğu Akdeniz) temerküz eden bir hazırlık döneminden sonra yine asırlar alan bir süreç içinde Doğu Akdeniz, Mısır ve Mezopotamya'yı içine alan V.,VI. ve VII. havzaları hemen hemen tamamen, III (Hint-Mısır-Mezopotamya havzalarının geçiş bölgelerini oluşturan Hint-Basra-Aden hattı) ve IV. (Karadeniz'in doğu ve kuzeyinde yer alan Asya stepleri) havzaları kısmen bünyesine katan, II. havza (Hint) ile doğrudan I. havza (Çin ve Hind-i Çin) ile dolaylı temasa geçen Osmanlı bir anlamda Büyük İskender'den beri süren bir ideali en kapsamlı ve en uzun süreli bir şekilde gerçekleştirme başarısına ulaşmıştır.

Tarihî İskender ile bir çok yönden birleşmekle birlikte İskender'in bilinen hayatının dışında efsanevi özellikler de taşıyan ve hemen hemen bütün kadim kültürlerde yer alan bu ideal Kuran-ı Kerim'deki doğuyu ve batıyı birleştiren Zulkarneyn kıssası¹⁰³ ile dinî bir meşruiyet alanı kaza-

102 Temelde Orta Amerika'da temerküz eden ve Afro-Avrasya medeniyet havzaları ile iletişim kopukluğu yaşayan Maya ve İnka medeniyet havzaları ile Afrika'nın iç bölgeleri ve Pasifik'te yer alan otantik medeniyetler, yoğun medeniyet etkileşiminin görüldüğü Afro-Avrasya anakıtasının merkezi hattından uzaklıkları dolayısıyla daha özerk medeniyet havzaları olarak görülebilir. Ancak Afrika'nın özellikle sahil kesimlerinin ve Pasifik'teki dağınık şekilde yer alan ada kültürlerinin İslam, Hint ve Çin medeniyetleri ile yoğun etkileşim içinde oldukları gözardı edilmemelidir. Maya ve İnka medeniyetlerinin Afro-Avrasya anakıtasındaki medeniyetler ile ilişkileri konusu ise hala yoğun inceleme gerektiren bakir medeniyet araştırmaları alanlarından biridir.

103 Kehf Suresi'nde (18/84-98) zikredilen bu kıssadaki Zulkarneyn için tefsirlerde farklı tarih ve şahsiyetlere atıflar yapılmıştır. Bunlar arasında Büyük İskender, Kısra, Hz. İbrahim zamanında yaşadığı rivayet edilen Afridun (Feridun) İbn Esfiyan ibn Cemşid, Himyer kralı İfrikaş zikredilmiştir. Bu konuda bknc. İbn Kesir, *Tefsir*, İstanbul: Çağrı, 1985, c.10/s.5061-5089. Bir çok kavmin tarihi efsanelerindeki kahramanların bu kavimlerin müslümanlaşmalarından sonra Zulkarneyn isimleriyle anılmasına sıkça rastlanılmıştır. Türklerin İslam'a geçişlerinden sonra Mete'yi Zulkarneyn olarak takdim eden efsaneler de türetilmiştir.

narak Osmanlı tarih bilincinin şiiresel bir zihniyet parametresi kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Kuran-ı Kerim'in ifadeleriyle sağlam bir iktidar sahibi olan¹⁰⁴ güneşin battığı ve doğduğu yere kadar olan bütün alanları fetheden¹⁰⁵ (Osmanlı coğrafi sembolleriyle ifade etmek gerekirse yedi iklimi), bozguncuları cezalandıran ve sedlerin arkasına hapseden¹⁰⁶, ve adil bir düzen kuran Zulkarneyn'i hükmettikleri coğrafyanın kültürüne de uyum sağlayacak şekilde İskender ile özdeşleştiren Osmanlı siyasî zihniyeti bir dünya düzeni fikrini, tarihî ve dinî sembolleri kullanarak, sosyalleştirmeyi bildi.¹⁰⁷ Doğu edebiyatında İskendername adıyla anılan ve Osmanlı'da da bir gelenek şeklinde devam eden efsanevî hikaye geleneği İskender'in tarihî serüveninin Zulkarneyn kıssası ile birleştirilmesinden doğan edebiyet türü bütün bu kadim medeniyet havzalarını birleştiren bir hükümdarın öyküsünde Osmanlı ideallerinin bir hulasesini oluşturmuştur. Bu eserleri, tarihî doğruluğu ya da yanlışlığının ötesinde, sembollerin sosyal derinlik kazanması açısından bir kültür sosyolojisi meselesi olarak ele almak gerekir. Adalet dairesi başta olmak üzere Osmanlı siyasî zihniyetinin önemli unsurları olan bir çok ilkeyi Aristo'nun İskender'e yazdığı mektuba atfen *Ahlâk-ı Alaî* adlı eserine katan Kınalızade bu anlamda daha önce zikrettiğimiz tarihî derinlik kurma çabasına felsefî bir alt yapı oluşturmaya çalışmıştır.

Babinger'in Fatih Sultan Mehmed'in kendisini Yeni İskender olarak gördüğü iddiasını bu çerçeve içinde ele almak gerekir: "Bütün raviler genç sultanın antik klasiklere olan ilgisi konusunda ittifak etmektedirler. Hayatı ve kahramanlıkları İslamî efsanelerle kendisine ulaşmış olan Büyük İskender onun için taklit edilmesi ve geçilmesi gereken parlak bir misal olmuştur. Doğulular tarafından çift boynuzlu (Zulkarneyn) olarak anılan İskender sadece bir dünya fatihi olduğu ve şehirler kurduğu için değil, yer yüzünün sonuna kadar ulaşan bir kahramandır. (...) Bugün biz kesin olarak biliyoruz ki, o (Fatih) Büyük İskender'in kahramanlıklarından haberdardı, çünkü Büyük İskender'in ilk önemli tarihini yazan Flavius Arrianus'un eseri Fatih'in İstanbul'daki sarayında mevcuttu."¹⁰⁸ İstanbul kuşatması esnasında kuşatmanın kaldırılmasını savunan Çandarlı Halil Paşa'ya karşı kuşatmanın fethede kadar sürdürülmesini savunan Zağanos Pa-

104 Kehf, 84.

105 Kehf, 86-90

106 Kehf, 94-98

107 Bu geleneğe göre İran asıllı Yunanlı bir prens olan ve Aristo'dan felsefe eğitimi alan İskender doğuya doğru bir çok ülkeyi fethettikten sonra Dokuz Oğuzlarla karşılaşır, Azerbaycan'da Sedd-i İskender'i inşa eder, Kudüs ve Kabe'yi ziyaret eder ve İskenderiye şehrini kurar. İskendername adıyla ilk olarak Genceli Nizâmî tarafından kaleme alınan, daha sonra da Husrev-i Dehlevî, Camî, Ali Şir Nevaî, Cemalî, Hayatî gibi şairler tarafından işlenerek yaygınlaşan bu edebiyat türünün Osmanlı'daki en özgün temsilcisi eserini takriben 1390'da yazan ve 8754 beyitten oluşan eserinde zamanın Osmanlı tarihine de yer veren Ahmedî'dir.

108 Franz Babinger, "Mehmed II, der Eroberer, und Italien", *Byzantion* 21 ✍

şa'nın Büyük İskender'i misal vererek onun çok daha küçük bir ordu ile bütün Asya'yı fethettiğini söylemesi,¹⁰⁹ Osmanlı'nın erken dönemlerinde dahi doğuyu ve batıyı, yani bütün medeniyetleri, tek bir otorite altında birleştirme idealine referans teşkil etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Kendisine kadar ulaşan insanlık birikimini hiç bir komplekse kapılmaksızın kuşattığından emin olan Osmanlı kendi düzeninin tarihî sürekliliğinden de emindir. *Kadim* ile *devlet-i ebed müddet* kavramları arasında böylesi bir tahayyülât bütünlüğü vardır. Osmanlı çeşitlilik ile bütünlüğü uzlaştırabilen büyük bir sentez kabiliyeti ile kadimi kuşatabildiği için bünyesindeki unsurları bir düzen içinde tutabilmiştir.

Osmanlı şehirciliği böylesi bir çeşitlilik ve bütünlük sentezinin ürünüdür. Medeniyet etkileşimlerine yol açan diğer büyük ölçekli siyasî yapılar gibi Osmanlı da kendi eksen şehrini İstanbul örneğinde üretmiştir. Böylece, Söğüt'ün pür Türkmen havasıyla başlayan Osmanlı şehirciliği belki de tarihin gördüğü en renkli ve kuşatıcı medeniyet formlarını üretebilmiştir. Bursa'dan Kahire'ye, Selanik'ten Bağdat'a, İstanbul'dan Saraybosna'ya, Konya'dan Üsküp'e, Edirne'den Bahçesaray'a Osmanlı şehirleri, kadim medeniyet havzalarının renklerinin İslam medeniyetinin şemsiyesi altında yaşadığı küçük tarih sitelerine dönüşmüşlerdir.

Fetihten sonra İstanbul'un bir şehir ölçeğinde yaşadığı değişim, Osmanlı'nın ulaşmaya yöneldiği tarihî ve coğrafi derinliğin işaretlerini taşımıştır. Bernard Lewis'in de vurguladığı gibi¹¹⁰, fetihten sonra şehirde kalmayı tercih eden Rumlar, buraya göç eden Müslüman Türkler, Yahudiler, şehre ticaret için gelen değişik ırklardan tüccarlar ile son derece çeşitli ve aktif bir nüfus barındıran müreffeh ve büyük bir şehir halini aldı. Fatih'in başta Ali Kuşçu olmak üzere doğunun büyük bilginlerini İstanbul'a getirmesi ile oluşan çekim alanı bu sosyo-ekonomik ve sosyo-politik gelişme sürecini kültürel zenginlik ile besledi.

Bu kuşatıcılık dolayısıyla İstanbul kısa zamanda bütün büyük ve kadim geleneklerin hayat alanı haline dönüştü ve XVI. yüzyıl başlarında 700.000 civarında nüfus ile dünyanın en büyük şehri oldu. Aynı dönemde Pekin dünyanın ikinci büyük şehri iken, Kahire'nin 450.000 nüfusu vardı; Paris'in nüfusu ise sadece 125.000 civarındaydı.¹¹¹ İslam şehirlerinin değişik din, dil ve ırkların barındığı bölümlerden oluştuğunu söyleyen Braudel, Paul Ricaut'un gözlemlerinden hareketle 1651 yılındaki bir is-

(1951), 136,142, zikr. yer. F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, R. Manheim (ter.), Princeton: Princeton University Press, 1978, s. 494, 499-500.

109 Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985, s.84.

110 Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Norman: University of Oklahoma Press, 1963, s.103.

111 Paul Bairoch, *Victories et Devoires II. Histoire Economique et Sociale du Monde du XVIe Siecle a Nos Jours*, Paris: Gallimard, c.2, s.517-537. zikr. yer, ✎

yanda ortamın verdiği heyecanla Osmanlıca konuşmayı terkederek anadilleri ile bağirmaya başlayan Gürcü, Boşnak, Türk, hatta İtalyan vb. unsurlardan oluşan topluluğu tarihî Babil tecrübesi ile kıyas etmektedir.¹¹² İstanbul, bütün bu çeşitliliği bünyesinde barındırmasına rağmen, Halil İnalçık'ın da belirttiği gibi, Fatih'in son derece planlı politikası ile onun döneminde bir İslam şehri hüviyeti kazandı; bu hüviyetin gerektirdiği sosyal kültürü oluşturdu ve muhafaza etti: "Sultan Mehmed, Rum, Ermeni ve Yahudilere hoşgörülü davranmakla birlikte 'İslambol'un bir müslüman çoğunluğa ulaşması için gerekli bütün tedbirleri aldı. (...) İslam dünya görüşü şehrin fiziki ve sosyal alanının İslam dininin kurallarının bütün kemaliyle ve uygun bir şekilde uygulanabilmesi için düzenlenmesini gerekli kılmıştır. (...) Rahatlıkla söylenebilir ki, Osmanlı İstanbul'unun tekrar kurulması vakıf ve emaret gibi İslamî kurumlara dayanmıştır."¹¹³

Özetle, Osmanlı Devleti'nin *kadim* bilinci insanlık birikiminin İslam medeniyetini eksen alacak şekilde kuşatılmasıdır.¹¹⁴ Osmanlı Devleti'nin kullandığı semboller, ünvanlar, kavramlar ve kurumlar bu kapsayıcılığın izlerini taşır. Osmanlı sultanları hem halife (İslam), hem padişah (İran), hem Hakan (Turan), hem de Kayzer-i Rum (Roma)'dur. Mihr-i Süleyman Osmanlı Devleti'nin İbrahimî gelenek içindeki idealini, yani Hz. Süleyman'ın tarihin derinliğine ve coğrafyanın enginliğine ulaşan metafizik temelli otoritesini; devlet kurumlarına eklenen *humayun* eki kadimin ulaşmaz ufkunu; seyfiye ve esnaf loncalarının genellikle peygamberler tarihinden alınan sembol şahsiyetleri derinliğine bir inanç-tarih ve ahlak-iş bütünlüğünü bir zihniyet parametresi olarak toplumsal hafızaya yerleştirir.

Bu etkileşimde eklektik bir kaostan çok, kendine güvenden ve tutarlı bir seçicilikten kaynaklanan bir düzen vardır. Bunun içindir ki, Rumcadan alınan efendi kavramı dinî hiyerarşiyi gösteren bir ünvan haline dönüşmüş; İslam düşünce tarihinin değişik ekolleri Osmanlı kültür atmosferinde uyumlu bir bütünlük oluşturmuş; Eflatun'dan Farabi'ye, İran devlet geleneğinden Roma'ya uzanan siyasî düşünce ve tecrübe birikimi Osmanlı düzeninde iç uyumu bozmayan bir hayat alanı bulabilmiştir.

Bu sebepledir ki, Osmanlı düzeni içinde yer alan her medeniyet birikimi ve her kültürel topluluk kendisi ile siyasî düzen ilişkisi arasında bir tür

A. G. Frank, *Re-Orient*, s. 12. Aynı dönemde ticaret yolları üzerinde bulunan Bursa, Halep ve İzmir de büyük bir gelişme kaydederek çok kültürlü şehirler haline dönüştü. bkz. Frank, *Re-Orient*, s.78.

112 Fernand Braudel, *A History of Civilizations*, London:Penguin, 1993, s.62.

113 İstanbul'un bir İslam şehri haline dönüşmesi sürecinin son derece sistematik bir tahlili için bkz. Halil İnalçık, "İstanbul: An Islamic City", , *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren, 1998, s.249-271. ve Halil İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, II, (1954), 122-9.

114 Osmanlı Devleti'nin İslamî özellikleri ve bu özelliklerin siyasî yansımaları için bkz. Halil İnalçık, "Islam in the Ottoman Empire", *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren, 1998, s. 229-239.

meşruiyet ilişkisi bulmuştur. En geniş sınırlarına M.S. 117 yılında ulaşan Roma'nın hemen bu dönemden itibaren karşılaştığı ve önce Stoacılık sonra da Hristiyanlığın kapsayıcılığı ile çözmeye çalıştığı ama başaramadığı meşruiyet bunalımı ile Osmanlı ancak ve ancak XIX. yüzyıl başlarında Fransız devriminin etkisi ile karşı karşıya kalmıştır. En geniş sınırlarına XVII. yüzyıl başlarında ulaşan Osmanlı Devleti'nin bu geniş alanlardaki farklı medeniyet birikimlerinden gelen insan unsurlarını en az iki yüzyılı aşan bir süre ortak meşruiyet zemini içinde birarada tutabilmesi ve bir dış faktör olan Fransız devriminin kendi bünyesindeki toplulukları çözmeye kadar bu iç doku bağlarını muhafaza edebilmesi bir askerî ya da bürokratik mekanizma başarısı ile izah edilemez.

Osmanlı ile Batı arasındaki temel çelişki de kadim medeniyet havzalarından uzakta köklerini bulan ve *kadim* kültürleri çözdükçe egemenliğini pekiştiren batı medeniyetinin Osmanlı'yı *kadimin* son direnç noktası olarak görmesi; Osmanlı'nın da yükselen batı tehlikesini *kadim* ile *devlet-i ebed müddet* arasında kurduğu ilişkiyi tehdit eden bir unsur olarak algılamasındandır. XIX. yüzyıl tarih felsefesi ve büyük ölçekli tarih tezleri ile insanlık birikimini kendi eksenine etrafında yeniden yorumlayan batı medeniyeti, bu yolla kadim medeniyet temsilcilerinin zihinlerindeki zaman ve tarih algılamalarını da çözmüştür. Osmanlı medeniyetinin batı karşısındaki çöküşü sömürgecilik ile tarih bilincini yok eden bu zihniyet çözülüşü ile söz konusu olmuştur.

3. Coğrafi Derinlik: Osmanlı Düzeni ve Stratejik Kuşatıcılık

Osmanlı Devleti'nin bu kapsayıcı tavrı stratejik yönelişini de belirgin bir şekilde etkilemiştir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti'nin Afro-Avrasya anakıtasındaki stratejik yönelişi tarih içinde özgün bir nitelik taşımaktadır.

Tarih boyunca dünya ana kıtası kabul edilen Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarını bir bütün halinde stratejik hakimiyeti içinde tutmaya çalışan güçler coğrafi olarak dört ana yol takip etmişlerdir. Doğu-batı istikametindeki Asya menşeli stratejik yayılma genellikle Asya menşeli kavimlerin demografik baskısı ile gerçekleşen büyük kavim göçleri şeklinde tezahür etmiştir. Bu yönde bir stratejik yayılmanın merkezini teşkil eden güçler için temel mesele bu kavimler arasındaki çelişkileri birliğe dönüştürme çabası olmuştur. Don-Volga arasındaki bölgeyi kendisine merkez edinen Hazar Devleti'nin VII-X. yüzyıllar arasındaki hakimiyeti bu stratejik yayılmanın daha yerel bir misalini teşkil ederken, bu türün en tipik misali Moğollarıdır. Moğol hakimiyetinin devamı niteliği taşıyan ve bu yöndeki stratejik yayılmanın XIII-XV. yüzyıldaki örneğini teşkil eden Altınordu Devleti hemen hemen Osmanlı Devleti ile paralel bir gelişme takip etmiştir. Asya menşeli kavimler üzerindeki hakimiyete dayanan bu siyasî/askerî hakimiyet yine aynı iç çelişkiler yüzünden inişe geçmiş ve zayıflamıştır. Peçenek, Bulgar ve Oğuz boylarının Hazar Devleti üzerindeki, Timur'un Altınordu üzerindeki çözücü tesirleri bu tarihî gerçeğin misallerini oluşturur.

Batı-doğu istikametindeki stratejik yayılma ise genelde Avrupa merkezli olarak ve Avrasya ile sınırlı kalarak gerçekleşmiştir. Bu stratejik yayılma temelde uluslararası siyasî gücün Batı Avrupa'ya kaydığı modern dönemlerde yaşanmış ve genellikle kalıcı olmayan askerî nitelikli şok işgal biçimleri şeklinde tezahür etmiştir. Napolyon'un düzenli süvari ve piyade birlikleri, Hitler'in tank ve zırhlı araç birlikleri ile giriştikleri step hareketleri Avrupa-içi dengelerin değişmesi ve iklim şartlarının zorlaması ile kısa dönemli askerî güç gösterilerinin ötesine geçememiştir.

Kuzey-güney istikametindeki hakimiyet yönelişi ise Rusya ve SSCB'nin takip ettiği geleneksel step gücü politikasıdır. Viking kökenli oldukları iddia edilen ve Bizans kaynaklarınca Rus olarak adlandırılan kuzey topluluklarının güney doğrultusundaki ilk tarihî akınları IX. yüzyılda Dinyeper üzerinden Hazar istikametinde gerçekleşmiştir. Bu iki kol Rusları doğrudan Karadeniz'in güney ve batısını kontrol eden Bizans ve doğusunu kontrol eden Hazar devletleri ile karşı karşıya getirmiştir. Ruslar bu dönemde Kiev'i ele geçirdikten sonra 860 yılında İstanbul'u denizden kuşatmışlar; 912-13 yıllarında da Hazar denizinin güneyine kadar inerek bölgedeki müslümanlar üzerinde baskı kurmuşlardır. Rusya'yı Osmanlı devleti ile stratejik olarak karşı karşıya getiren ve özellikle XVIII. yüzyıldan sonra yoğunlaşan bu stratejik yayılma ilk safhada iki taktik hedefe dayandırılmıştır: (i) Karadeniz'e inen su yollarını kontrol altında tutmak; (ii) bu su yolları arasındaki kara parçalarını demografik olarak Ruslaştırmak. Ruslar Altınordu Devleti'nin çöküşünden sonra tekrar başlattıkları güney ve doğu hareketinde de öncelikle bu hedeflere yönelmişlerdir. XVII. yüzyılda Volga ve Don üzerindeki güçlerini takviye eden Ruslar, XVIII. yüzyılda Don-Dinyeper arasındaki bölgeden Kırım'a ve Dinyeper-Dinyester arasındaki bölgeden Beserabya'ya girerek Osmanlı stratejik hattına doğrudan müdahale eder hale gelmişlerdir.

Avrasya'nın engin step bölgelerindeki hakimiyetini kuzey-güney doğrultusundaki su yolları aracılığıyla, doğu-batı istikametinde de bu su yolları arasındaki kara geçiş bölgelerini elinde tutarak pekiştiren Rusya XIX. yüzyılda Kuzey Kafkasya üzerinden Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya, Tuna üzerinden Balkanlara sarkarak Osmanlı stratejik hayat alanını gittikçe daraltan bir baskı uygulamaya başlamıştır. Modern dönemde SSCB tarafından da devralınan ve Avrasya derinliğinde ve kuzey-güney istikametinde seyreden bu stratejik yayılmanın en temel zaafi etkin bir su ve deniz staretjisi oluşturacak araçlardan ve ekonomi-politik altyapıyı destekleyecek ılıman iklime sahip uygun tarım alanlarından yokusun olmasıdır.

Osmanlı'nın temel aldığı stratejik yöneliş ise bütün bu yön unsurlarını barındıran çok yönlü bir özellik taşımıştır. Osmanlı stratejik kuşatıcılığı, Afro-avrasya ana kıtasının merkezinde bulunan coğrafi konum gereği, Avrupa içine doğru doğu-batı eksenli, kuzey steplerine yönelik olarak güney-kuzey eksenli, İran ve Hind Okyanusu'na yönelik olarak batı-doğu eksenli ve nihayet Mısır ve Akdeniz üzerinden kuzey-güney eksenli olarak

seyretmiştir. Bu da Osmanlı'yı, hem kara hem de deniz kapasitesini kullanmayı gerekli kılan çok yönlü bir strateji geliştirmeye zorlamıştır. Benzer bir strateji bölge dışında bir güç olan İngiltere ve ABD tarafından deniz-eksenli olarak yürütülmüştür. Ancak, her iki güç de Avrasya yanında kara derinliğine sahip olmakta zorlanmış ve çevreleme (containment) stratejisinin sınırlarına bağlı kalmıştır. Osmanlı tarafından dünya ana kıtasının merkezinden çevresine doğru takip edilen strateji İngiltere ve ABD tarafından çevreden merkeze doğru izlenmiştir.

Osmanlı'nın bu çok yönlü stratejisi zamanla olgunlaşmış ve İslam-eksenli kapsayıcı medeniyet idraki ile bütünleşerek uzun dönemli hakimiyetin mayasını oluşturmuştur. Devletin kuruluş döneminde Anadolu-Balkanlar omurgası üzerinde yükselen bu stratejinin Anadolu ayağı Bursa'da, Balkanlar ayağı Edirne'de istikrar kazanmıştır. İstanbul'un fethi ile birlikte bir pergel gibi stratejinin odağına yerleşen İstanbul'un çok yönlü karakteri devletin stratejik yönelişini de etkilemiştir. Bundan sonra artık Osmanlı devleti de İstanbul gibi hem Asya hem Avrupa, hem Akdeniz hem Karadeniz, hem Balkanlar hem Anadolu, hem kara hem deniz devletidir. Pergelin odağının İstanbul'a konuşlanmasından sonra pergelin ucu sürekli genişleyen daireler şeklinde bir yüz yıl içinde Kuzey Kafkasya'dan Cezayir'e, Volga'dan Nil'e, Vistül'den Hind Okyanusuna ulaşacak bir niteliğe kavuşmuştur. Bu stratejik kuşatıcılık Afro-Avrasya anakıtasının ticarî akışını yönlendiren bir geçiş ekonomi-politiği ile de desteklenmiştir.

Özetle, Osmanlı Devleti'nin uzun dönemli hakimiyeti de, endüstri devriminin rüzgarı ile ivme kazanan sömürgeciliğin getirdiği bütün olumsuz şartlara rağmen hayatiyetini sürdürebilmesi de iki temele istinat etmiştir: (i) Kadim insanlık birikiminin tümünü çeşitlilik içinde bütünlük ile bünyesinde barındırmaya çalışan kültürel kuşatıcılık ve bunun dayandığı tarihî derinlik ve (ii) Afro-avrasya anakıtasının bütün bölgelerinde hareket alanı sağlayan stratejik ve ekonomi politik kuşatıcılık ve bunun dayandığı coğrafi derinlik.

IV. Sonuç: Yeni Tarih İdraki ve Çok Boyutlu Osmanlı Tarihi

Osmanlı Devleti'nin, gerek kendisini ortaya çıkaran tarihî faktörler, gerek insanlık birikiminin coğrafi ve tarihî sürekliliğinin odak noktasını oluşturan bir zeminde yükselişini ve kalıcı bir Osmanlı Düzeni kurmasını sağlayan dinamikler, gerekse endüstri devrimi ile sömürgeciliğin oluşturduğu modern dünya düzeni karşısında yaşadığı dönüşümler açısından tutarlı bir bütün içinde incelenmesi, geçerliliğini sürdüren bir tarih meselesi olarak hala önemini korumaktadır. Osmanlı tarihi ile ilgili çalışmalar kimi zaman modern tarih metodolojisinin ve batı-eksenli tarih paradigmasının ürettiği ikilemlerin etkisinde kalmış; kimi zaman da Osmanlı'yı tek bir faktöre indirgemeye çalışan yaklaşımlarla olması gereken derinlik ve kapsayıcılığa ulaşamamıştır. Arnold Toynbee, Immanuel Wallerstein ve

Jacques Pirenne gibi Osmanlı Devleti'ni kendi oluşturdukları genel medeniyet ve iktisat tarihi teorileri çerçevesinde ele alanlar, Osmanlı birikimini kendi batı-eksenli tarih şemalarına eklememe problematiği ile karşılaşırken; çalışmalarını özellikle Osmanlı'nın doğuş şartlarına odaklandıran Gibbons ve Babinger gibi tarihçiler tek faktörlü tahlillerin sınırlı kalıplarını genel Osmanlı tecrübesinin merkezine oturtmaya çalışmışlardır.

Bu yaklaşımların çoğunda en temel yöntem problemi, Osmanlı'nın nasıl bir araştırma ünitesi olarak incelenebileceği ve bu araştırma ünitesinin doğuş şartları meselesidir. Babinger'in tezine cevaben kaleme aldığı makalesinde¹¹⁵ Babinger'in Anadolu'yu tek ve bağımsız bir araştırma ünitesi olarak ele almasını önemli bir hata olarak gören ve Anadolu'daki gelişmelerin, mutlaka Suriye, Irak, Azerbaycan ve Horasan gibi çevre bölgelerdeki gelişmelerle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayan Köprülü, statik bir resim tasviri yaparcasına geliştirilen ve dar bir araştırma ünitesini esas alan bu tek faktörlü tahlillerin dinamik süreçleri incelemekte ne derece yetersiz kalabileceğini göstermiştir. Marmara bölgesinin ekonomik yapısını iç bütünlüğü olan bir araştırma ünitesi olarak alıp Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu bu üniteye ekonomik faktörlere indirgeyen Mustafa Akdağ'ın tezini¹¹⁶ metodolojik olarak ciddi bir eleştiriye tâbi tutan Halil İnalçık'ın¹¹⁷ tesbitleri de dar araştırma ünitelerinin olguyu anlamlandırma konusunda karşı karşıya kalabileceği çelişki ve ikilemlerin en özlü örneklerini yansıtmaktadır: "Netice itibarıyla diyeceğiz ki, Akdağ'ın Marmara iktisadî ünitesi dediği şey, gerek unsurları, gerekse esas mefhum bakımından hakikatla teması olmayan bir faraziye ibarettir. Bu faraziyeyle ilham eden esas telakkîye, yani Osmanlı Devleti'ni muayyen iktisadî amillerin doğurduğu telakkisine gelince, iktisadî inkişafın, bu devletin kuruluşunda rol oynayan o kadar çeşitli ve karışık amiller arasında ne yegane, ne de en mühim bir amil teşkil etmediğini anlamak için, şu son yirmi, yirmi beş sene içindeki neşriyata bir göz atmak yeter.(...) Bize göre, Osmanlı beyliği iktisadî inkişafını, herhalde esas itibarıyla, göçebe-yerleşik mübadele sistemine borçlu olmamalıdır. Orhan zamanında beylik oldukça geniş

115 Mehmed Fuad Köprülü, "Anadolu'da İslamiyet: Türk İstilasından sonra Anadolu Tarih-i Dinisine Bir Nazar ve Bu Tarihin Menbaları", *Darulfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası* 1922/2: 281-311,385-420, 457-486. Bu makale geçtiğimiz yıllarda toplu olarak İngilizceye çevrilmiştir. Bknz. *Islam in Anatolia after the Turkish Invasion (Prolegomena)*, ter. Gary Leiser, Salt Lake: University of Utah Press, 1993.

116 Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, 1949/c.XIII, sayı 51, s.497-571 ve 1950/c.XIV:sayı 55, s.319-418.

117 Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, 1951/c. XV, s.629-690. Bu çalışma ayrıca Halil İnalçık'ın toplum ve ekonomi ile ilgili çalışmalarının derlendiği *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler* (İstanbul:Eren, 1993; s.139-187)'de tekrar yayınlanmıştır.

bir bölgeye yayılarak Bizans'ı istihlaf ettiği ve Şarkla Garp arasındaki ticaret yolları üzerinde yerleştiği zamandır ki, bu iktisadî gelişme kendini göstermiştir." 118

Araştırma ünitesi problemi, Osmanlı tarih araştırmalarının hemen hemen bütün alanlarında ciddi bir yöntem meselesi olmuştur. Oluşturulan ünitelerin iç tutarlılıkları yanında, mikro ve makro üniteler arasındaki uyum ve geçiş meselesi, Osmanlı'nın genel tarih içindeki konumunun anlaşılmasını perdeleyen bir algılama engeli oluşturmuştur. Toynbee, J. Pirenne, Braudel, Wallerstein ve McNeill'in yaklaşımlarında gözlenen ve son derece büyük ölçekli araştırma ünitelerini öngören batı-eksenli makro tarih yazımı Osmanlı'nın bu tarih algılamasına göre mikro ya da periferi kalan konumunu anlamsızlaştırırken, örneklerini Gibbons, Babinger, ve Akdağ'da gördüğümüz Osmanlı'nın doğuş şartlarına odaklanan ve bu odakta mikro ünitelerin rollerini öne çıkaran tek-eksenli ve dar-üniteli çalışmalar bu mikro ünitenin iç tutarlılığını gösterme ve bu mikro üniteden makro üniteye geçişi izah edebilme sıkıntısı çekmişlerdir. Bu yöntem problemlerini de gözönüne alarak, bir taraftan Osmanlı'nın genel insanlık ve medeniyetler tarihi içindeki konumunun, batı-eksenli şemaların dışında, Osmanlı'nın hakimiyet dönemlerini de kendi paradigma-içi unsurlarıyla izah edecek şekilde anlaşılması, diğer taraftan da Osmanlı'yı tarih sahnesine çıkaran insan unsurunun mikro ünitelerden makro yapılara geçerken yaşadığı dönüşüm bir tasvir değil, bir süreç mantığı içinde ve tarihî/coğrafi derinlik boyutlarıyla ortaya konabilmesi gerekir. Böylesi bir yaklaşım sadece Osmanlı tarihinin değil aynı zamanda dünya ve bölge tarihinin de daha iyi anlaşılabilmesini sağlayacaktır.

Bu da, Osmanlı'nın çok yönlü ve çok faktörlü bir süreç algılaması içinde ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Detaylarını bir başka çalışmada ele almak üzere, Osmanlı tarihinin genel insanlık tarihi, batı medeniyeti tarihi, İslam medeniyeti tarihi ve Türk tarihi açılarını kapsayan değişik boyutlarının aşağıdaki çerçeveler içinde ele alınmasının bu çok boyutlu sürecin kavranmasını kolaylaştıracağı kanaatini taşıyoruz.

İnsanlık tarihi açısından ele alındığında Osmanlı, insanoğlunun bilinen en önemli medeniyet havzalarının barındığı ve nesilden nesile aktarıldığı bir coğrafyada harmanlanan kadim kültürün ve nizamın büyük ölçekli son temsilcisidir. Bu durum; din, bilim, kültür, iktisat ve siyaset yapıları açısından son derece kapsamlı ve renkli bir süreci beraberinde getirmiştir. Böylece, daha yalın görünen kurucu Türkmen göçebe unsurlarının dünya görüşlerinden son derece karmaşık hermetik birikimin detay unsurlarına kadar önemli bütün kadim kültür unsurları, Osmanlı düzeni içinde kendilerini yeniden üretebilecek bir hayat alanı bulmuşlardır. Osmanlı'nın özellikle klasik çağlarından herhangi bir yatay kesit alındığında, kadimden moderniteye uzanan tarihin bütün kültür renkleri bir mozaik bü-

118 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul: Eren, 1993, s. 147-149.

tünlüğü içinde hayatiyet ihtiva edecek şekilde yanyana bulunmuşlardır ki¹¹⁹, bu durum Osmanlı'yı yakın zamana kadar yaşayan bir kadim kültürler müzesi yapısında tutmuştur.

Bu anlamda Osmanlı kadim medeniyetlerin tanışma, etkileşme ve harmanlanma alanı hüviyetini korumuştur. Osmanlı'nın varlığını herşeye rağmen uzun dönemli bir şekilde sürdürebilmesinin sırrını, Toynbee'nin iddia ettiği gibi tek bir kurumun etkinliğinde değil, insan tabiatının tabii unsurlarını ihtiva eden bu kadim kültür hüviyetinde aramak gerekir. Gibbons'un mikro üniteli tahlilinde iddia ettiği gibi Osmanlı'nın kuruluşunu dört yüz çadırlı bir aşiretin öznel serüvenine indirgesek dahi, bu küçük aşiretin kadim kültürleri içselleştirebilme ve bu içselleşen unsurlardan büyük ölçekli bir düzen kurabilme becerisi üzerinde durmak gerekir. Bu başarının sırlarının anlaşılması sadece tarihi bir olgunun anlaşılmasını sağlamakla kalmayacak, küreselleşme ile birlikte monolitik bir kültür yapısı içinde ciddi bir kültür çoğulculuğu problemi ile karşı karşıya kalınan günümüz şartlarına da ışık tutacaktır. Kadimin tarihi sürekliliği içinde bilinen ilk medeniyet havzası ile sömürgecilğin getirdiği mekanizmalar aracılığıyla evrensel bir nitelik kazanarak son hakim medeniyet havzası haline dönüşen batı medeniyeti arasındaki geçişin öyküsü de ancak ve ancak Osmanlı'nın anlaşılması ile mümkün olabilir. Bu anlamda Osmanlı, kadimin çizgisel tarih anlayışına son direnişidir ve bu direnişin gücünü aldığı tarihi ve coğrafi süreklilik unsurları anlaşılmaksızın genel bir insanlık tarih yazabilmek de çok güçtür.

Batı medeniyet tarihi açısından bakıldığında, batı medeniyetini oluşturan kültürel, ekonomik ve siyasi faktörlerin tarih sahnesine çıkmaya başladığı kabul edilen ve XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar uzanan zaman dilimi temelde Osmanlı asırlarıdır. Bu ilk modernitenin en yoğun ve dinamik dönüşüm sürecinin yaşandığı XV-XVII. yüzyıllar ise Afro-avasya anakitasının ağırlıklı olarak Osmanlı hakimiyetinde olduğu dönemlerdir ki, batı tarihinin bu en kritik dönemleri Osmanlı olgusu anlaşılmaksızın yazılamaz. Bu yüzyıllarda Karadeniz'in tümünde, Akdeniz'in büyük bir bölümünde, Doğu Avrupa steplerinden İran'a, Don-Volga hattından Yemen'e, Kafkasya'dan Cezayir'e kadar uzanan alanlarda mutlak bir egemenlik kuran Osmanlı'nın oluşturduğu kültürel ve ekonomi-politik düzen anlaşılmaksızın ne Avrupalıları yeni ticaret yollarına sevkeden arayış, ne Protestanlıkla ivme kazanan reform hareketleri, ne Avrupa-içi diplomatik dengeler ne de West-

119 Jean Bodin bu kültürel çoğulculuğu *Six Books of the Republic* (1576) başlıklı eserinde şu şekilde tasvir etmektedir: "Avrupa'nın büyük bir bölümüne hükmeden Türklerin kralı dini merasimleri himayesi altında bulundurmaktadır. O hiç kimseyi sınırlamadığı gibi, herkesin kendi vicdanının emrettiği şekilde yaşamasına izin vermektedir. Daha da fazlası, Pera'daki kendi sarayında dahi Yahudilik, Roma Hristiyanlığı, Yunan Hristiyanlığı ve İslam dinlerini kapsayan dört farklı dinin ibadetine izin vermektedir". Bu dönemdeki Osmanlı imajı için bkz. Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, Londra: Thames and Hudson, 1968, s.151

falya düzenine yol açan siyasal parçalanma anlaşılabilir. Lord Acton'un "Modern tarih Osmanlı fetihlerinin oluşturduğu baskı altında başlamıştır."120 şeklindeki yargısı dikkate alındığında, Osmanlı batı tarihi açısından ilk modernitenin karşı cephesidir ve bu karşı cephenin dinamikleri anlaşılmaksızın ilk modernite döneminin özellikleri de ortaya konamaz.

Bu karşı cephe özelliğinin de ötesinde batı tarihi açısından Osmanlı'yı farklılaştıran en temel özellik sömürgeci dönem öncesi düzen anlayışının en somut şeklini, kendi bünyesinde barındırmasıdır. Bu çerçevede, Osmanlı millet sistemi Westfalya sisteminin hem siyasî değerler ve ilkeler, hem de mekanizmalar açısından bir alternatifini teşkil etmektedir. Batı medeniyetinin tarihî serüveninin ürünü olan Westfalya sistemi ve bu sistemle özdeşleşen merkantilist ekonomik yapılar, Osmanlı millet sistemi ve bu sistemin dayandığı ekonomi-politik yapının zıddıdır. Bu sebeptendir ki, ikincisi egemen olduğunda birincisini Avrupa'nın bir köşesine mahkum etmiştir; birincisi egemen olduğunda ise ikincisini çözen bir süreci başlatmıştır. Bu tarihî olguların kendi iç dinamikleri anlaşılmaksızın geliştirilecek büyük ölçekli ve batı-eksenli tarih şemaları için Osmanlı, tarihin problematik alanı olmaya devam edecektir.

2 Temmuz 1932 yılında gerçekleştirilen Birinci Türk Tarih Kongresinde Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Reisi ve İstanbul Mebusu Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Ali Reşat Bey'in *Tarih-i Umumisi*ni tenkit ederken yaptığı "ekser müverrihlerimiz gibi Ali Reşat Bey de Arabî müslümanlarla karıştırıp İslam medeniyetine Arap medeniyeti diyor..."121 şeklindeki tesbit, aynı zamanda Osmanlı'nın İslam medeniyeti içindeki yerini anlamlandırma konusundaki temel açmazı da ortaya koymaktadır. Osmanlı'nın İslam medeniyeti içindeki yerinin ortaya konmasındaki en önemli engel, oryantalist çalışmaların ortaya koyduğu kategorik ayırmalar çerçevesinde İslam medeniyetinin Hicretle yükselmeye başlayan, X. yüzyılda zirveye ulaşan ve 1258 Moğol istilası ile mutlak düşüşe geçen bir tarihî akış içinde ele alınmış olmasıdır. Seküler Arap milliyetçileri tarafından da hararetle kabul gören böylesi bir kategorik ayırım bir taraftan İslam medeniyetini sadece merkezî Arap ekseni ile özdeşleştirirken, diğer taraftan da Moğol istilası sonrası dönemde müslümanların Balkanlar'da, Orta Asya'da, Hint ve Hind-i Çin'de ve Afrika'da gerçekleştirdiği medeniyet atılımlarını gözardı etmektedir.

İslam medeniyet tarihine böylesi bir tarih şeması içinde bakan bir zihin için, Moğol istilası sonrasında ortaya çıkan ve aslında büyük ölçüde de bu istilanın külleri üstünden yeni bir medeniyet açılımı sağlayan Osmanlı dönemi, kaçınılmaz bir düşüş döneminin despotik bir idare ile uzatılmasından başka bir şey değildir ve İslam kültür ve düşünce tarihine ciddi bir katkıda bulunmamıştır. Oryentalistler tarafından üretilen ve Osmanlı te-

120 Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, s.7

121 *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar Münakaşalar*, Matbaacılık ve Teşkilat Türk Anonim Şirketi, İstanbul: 1932, s.600.

bası müslüman unsurların Osmanlı birikimi ile yabancılaşmasına yol açan bu yaklaşım, aynı zamanda özellikle seküler Arap devletlerinin resmî ideolojilerinin bir parçası olagelmıştır. Gibbons ve Babinger'de açık bir şekilde tezahür eden yaklaşımların ortak yönü, Osmanlı'yı oluşturan faktörler arasında İslam medeniyeti ile ilgili etkileri talî bir konuma indirgeyerek, dolaylı bir şekilde İslam medeniyetinin tarihîliği ve sürekliliği problematiğini gündeme getirmesidir.

Bu yorumlarda biri İslam medeniyeti ile kadim kültürler, diğeri de Osmanlı ile İslam medeniyeti arasında söz konusu olan çift yönlü bir tarihî süreksizlik öngörülmektedir. Her iki süreksizlik ve kopuş fikri de yöntem ve sonuçları itibarıyla tarihî gerçekliklere uygun düşmemektedir. Her şeyden önce İslam medeniyeti, tevhid inancına dayalı olarak yeni bir varlık-bilgi-değer paradigmasının¹²² ve bu paradigmanın dayandığı zihniyet ve ben idrakinin ürünüdür. Geliştiği alandaki kadim kültürlerin tarihî derinliğine sahip olan ve özellikle Hz. Ömer zamanında çok kısa bir dönemde gerçekleşen futuhat ile bu kadim kültürlerin hayat alanlarına egemen olan müslümanların yoğun bir şekilde yaşadıkları medeniyet hesaplaşmalarından ve etkileşimlerinden beslenen İslam medeniyeti, bir tarihi kopuşun değil, bir tarihî sürekliliğin eseridir. Büyük İskender ve Roma'dan sonra ilk defa ve her ikisinden de çok daha yaygın bir alanda egemenlik kuran müslümanların karşılaştıkları medeniyet birikimlerini anlama, yorumlama, süzme ve içselleştirme süreçlerinden geçerek kendi zihniyet, düşünce, iktisat ve siyaset parametrelerini kuran İslam medeniyeti bu anlamda belki de tarihin en yoğun medeniyet etkileşimi dönemlerinden birinin gerçekleşmesinin önünü açmıştır. İnsan zihninin ve doğasının ürünü olan bütün yaklaşım biçimleri kendilerini yeni inanç sisteminin esasları ile tekrar kurmaya çalışmışlar; bu da İslam düşüncesinin ilk dört asrına yayılan son derece velud bir düşünce atmosferinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla İslam medeniyetinin tarihî akış içinde bir kopuş gibi gösterme çabaları tarihî gerçekliklere uygun düşmemektedir.

Osmanlı'nın İslam medeniyet birikimi ile olan irtibatının yok sayılması ise daha da vahim bir hatadır. Osmanlı tecrübesi, İslam medeniyet birikimi açısından incelendiğinde herşeyden önce Moğol istilasının yaralarını saran bir olgunluk dönemi, yukarda bahsettiğimiz zihniyet paradigmasının sosyal ve düşünsel alanda pekişerek güçlü kurumsal bir zemin kazanması, İslam medeniyetinin ilk asırlarından görülen fikrî canlılığın bir siyasî hakimiyet ve bir dünya düzeni haline dönüşmesidir. Bunun içindir ki, Osmanlı düşünce hayatı Gazzalî ortayolunu benimsemekle birlikte Gazzalî-sonrası bütün İslam düşünce ekollerini bünyesinde barındırmış ve en merkezî ekollerle en uç ekolleri aynı düzen içinde ve ortak bir toplumsal

122 Bu paradigmanın ana unsurları ve oluşum seyri için bknz. Ahmet Davutoğlu, *Alternative Paradigms*, (Lanham: University Press of America, 1994, s. 4-87 ve Ahmet Davutoğlu, "İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması", *Divan*, 1996/1:1, s.1-40.

maya ile birarada tutabilmiştir. Öte yandan, ilk basit formları Hz. Ömer zamanına kadar götürülebilecek olan ve zamanla olgunlaşarak hukukî bir zemin kazanan toprak ve ticaret düzenlemeleri en kapsamlı uygulama alanlarını ve karmaşık kurumsallaşma yapılarını Osmanlı'da kazanmışlardır. Siyasî kurumsallaşmada da benzer bir süreç yaşanmıştır.

Osmanlı'da İslam medeniyet tarihi içinde hukukî ve düşünsel bir donukluk yaşandığı fikri mutlakçı bir yorum olup medeniyetlerin tâbi gelişim seyrini gözardı etmektedir. Doğu dönemlerinde yoğun hesaplaşmalarla ve meydan okumalarla yüzyüze kalan medeniyetler bu meydan okumaları şu veya bu şekilde çözdükçe medeniyetin ben-idrakinden, yani kurucu özünden, kurumsal ve yapısal formuna seyreden bir süreç yaşamaya başlarlar. Yeni meydanokumalarla karşılaşana kadar da varolan paradigmanın gittikçe daha sofistike bir nitelik kazanarak daha sonraki dönemlerde donukluk gibi algılanabilecek bir oturmuşluğa kavuşurlar. Osmanlı İslam medeniyeti tarihi açısından böylesi bir oturmuşluk döneminin ürünüdür. Bir kıyas ile ortaya koymak gerekirse, XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Atlantik eksenine dayanarak yükselen *Pax Americana*'nın düşünsel özgünlüğü XIX. yüzyılın Avrupa eksenine göre çok zayıftır; ancak bu bir statikliğin göstergesi olarak kabul edilemez. Amerikan düşüncesi temelde XIX. Avrupa düşüncesine yapılan şerhlere ve haşiyelere dayanır. Yani, XX. yüzyıl Amerikan düşüncesinde bir Kant, Hegel veya Marks yoktur; ama yeni-Kantçılar, yeni-Hegelciler, yeni-Marksistler vardır. XIX. Yüzyılda batıda oluşan paradigma Amerikan düşüncesi ile olgunlaşmış ve kısmen de özgünlüğünü kaybederek kendini tekrara başlamıştır. Ama, aynı *Pax Americana* batı-eksenli dünya düzeninin siyasî ve ekonomik bütün büyük ölçekli kurumsallaşmalarına öncülük etmiştir.

Bu çerçeveden bakıldığında Osmanlı düzeni, İslam medeniyetinin düzen-kurucu bir tarzda bütüncül bir sisteme dönüşerek kısmî bir küreselleşme yaşamasıdır. Bu durum en çarpıcı bir şekilde kendini Osmanlı şehirciliğinde gösterir. Medine ile başlayan İslam medeniyetinin şehir formunun kemale ulaşması İstanbul (Dersaadet) ile mümkün olmuş ve bu modelin bütün Osmanlı sathına yayılması bir öz-form bütünlüğünün doğuşuna zemin hazırlamıştır. Özetle, Osmanlı'yı bir tarihî süreksizlik algılaması ile dışlayarak İslam medeniyeti tarihinin bugüne uzanan ve hayatîyetini sürdüren bir medeniyet birikimi olarak anlaşılabilmesi mümkün olamaz.

Bu süreklilikler çerçevesinden ele alındığında, Osmanlı, Türk tarihi açısından, Gibbons ve Babinger'in tezlerinde ağırlık taşıyan göçebe Türklerin basit ve heretik düşünce ve davranış kalıplarıyla Bizans ve İran gelenekleri içinde erimesi değildir. Aksine, dinamik göçebe kültürü ile kadim kültür havzalarına giren hareketli Türk unsurların asırlar süren yerleşik medeniyet formları üretebilme çabalarının belki de zirve noktasıdır. Bu aynı zamanda göçebe unsurların kalıcı medeniyet formları üretebilmeleri açısından nadir ve başarılı bir örneği temsil etmektedir. Germenlerin Ro-

ma hattına girerek Hristiyanlığı benimsemeleri ile oluşturmaya çalıştıkları ve asırlarca bir gel-git şeklinde bölünme-bütünleşme sarkacında bir türlü bir düzen haline dönüşemeyen Kutsal-Roma-Germen idealinin¹²³ doğuda bambaşka zihniyet ve eksenle gerçekleşmiş halidir. Kadim medeniyet havalalarına girerken İslamlaşan göçebe Türk unsurlar, yerleşik İran ve Bizans geleneklerini harmanlayarak asırlarca bölünmeden varlığını sürdürülebilen bir yapı kurmayı başarmışlardır. Bu başarı, Türklerin Uygur ve Babür oluşumları ile Hint ve Hind-i Çin ekseninde, Altınordu ile Asya steplerinde, Safevî ile İran'da kurmaya çalıştığı yerleşik medeniyet yapıları kıyas edildiğinde de en kalıcı ve uzun dönemli olanı olmuştur.

Bu açıdan bakıldığında, Selçuklu tecrübesinden geçerek kurulan Osmanlı düzeni göçebe kurucu insan unsurunun yerleşik düzene geçerek kalıcı bir sistem kurmalarının en başarılı, en uzun ömürlü ve en kapsayıcı misalini teşkil etmiştir. Hristiyanlığın evrensel özünü ve Roma tecrübesinin bütün birikimini almakla birlikte hala kısır göçebe kültürünün asabiyyesinden kurtulamayarak tarihin en kökten-asabiyyeci akımlarından birine şahit olan Germen bilinci ile kıyas edildiğinde Anadolu'ya asabiyyesi güçlü göçebe gruplar halinde giren Türkmenlerin tarihin en uzun ömürlü siyasî yapısını bütün kadim kültürleri ve etnik unsurları bünyesine katarak kurabilmeleri, Türkleri medeniyet-yıkıcı unsurlar olarak tanıtan oryantalist yaklaşıma önemli bir tarihî cevap teşkil etmektedir.

Öte yandan, ideolojik bir refleksle Selçuklu-Osmanlı medeniyet yapılanmasını aşarak Türklerin tarihini antik dönemden modern döneme atlayan bir çerçevede tekrar kurmaya çalışan yaklaşımların başarısızlığının temel sebebi, bir tarihî süreksizlik varsayımından hareket etmiş olmasıdır. Bugün Selçuklu-Osmanlı birikimi ihmal edilerek ne bir Türk tarihi yazabilmek, ne sosyalleşebilen bir medeniyet kimliği ve tarih bilinci oluşturabilmek, ne de kurumsal düzeyde sosyal, iktisadî ve siyasî süreklilik kurabilmek mümkün olabilir.

Osmanlı tarihi, bir bütün olarak ele alındığında, sadece medeniyetler tarihi içindeki yeri açısından değil, son derece zengin bir tarih sosyolojisi laboratuvarı niteliğiyle de önem taşımaktadır. Osmanlı'nın bütün yönleriyle anlaşılmasıyla kültür, din ve bilim sosyolojisi açısından yalın ve kolayca idrak edilebilir bir dünya görüşünden sofistike bir tefekkür dünyasına, iktisat sosyolojisi açısından basit üretim-tüketim kalıplarının hakim olduğu yerel ekonomik aktivitelerden doğu-batı ticaret yollarını denetim altına alan ve kadim ticaret kültürünü bütün renkliliği ile barındıran bir ekonomik çekim havzası niteliğine, siyaset sosyolojisi açısından da basit hiyerarşik formlara indirgenebilen hareketli göçebe siyaset yapısından son derece detaylı ve dakik bir bürokrasi kültürüne geçişin izleri sürülebilir.

123 Bu zihniyet parametresinin tarihî kökenleri ve modern döneme yansımaları için bknz. Ahmet Davutoğlu, "Zihniyet-strateji ilişkisi ve Tarihî Süreklilik: Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Alman Stratejisi", der. Erhan Yarar, Çıkarlar, Çatışmalar, Çözümler: Tarihten Geleceğe Türk-Alman İlişkileri, Ankara: Ajans Türk, 1998, s.141-201

Özetle, Braudel'in de vurguladığı gibi, "uzun bir süre Batı tarafından reddedilen Türkiye'nin gerçek büyüklüğü arşivlerin açılmasından sonra yapılan tarih çalışmaları ile anlaşılmaya başlandı".¹²⁴ Ancak, gerek bu büyüklüğün bütün vusatıyla ortaya çıkarılması ve dünya tarihi içinde tutarlılık ve süreklilik arzeden bir bütün içinde anlaşılabilmesi, gerekse bu zengin arşiv kaynaklarının bu çerçevede değerlendirilebilmesi, öncelikle cari tarih paradigmasının yöntem zaaflarını aşarak, zaman ve mekan idrakini yeniden kurabilen bir tarih anlayışının benimsenmesi ile mümkün olabilir.

---

124 Fernand Braudel, *A History of Civilizations*, Londra: Penguin, 1993, s.91.